

УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ

Число 1-3, 2005 р.

Від Трипільля
до Тернопілля

Кошиловецька «Оранта», Світлина
З альбому Кароля Гаданека. Т. XXVI. 237

Василь Балюх. 1998
Загальний вигляд на урочище Обох

Василь Балюх. 1998
Вигляд збоку на урочище Обох

Павло МОВЧАН

Витоки 4

Олександр ШОКАЛО

**Ірраціональне й раціональне
в національній культурній політиці** 10

Василь ШТОКАЛО

Сонячне Тернопілля 15

Олександр ШОКАЛО

**Стародавня цивілізація Східної Європи
та її роль у формуванні світової цивілізації** 31

Василь ШТОКАЛО

**Переміщення українців:
дійсність, якої можна було уникнути** 32

Оксана ШИМАНСЬКА

**Українська трудова міграція: особливості,
сучасний стан та пошук шляхів управління** 33

Наталка ГУЛЕЙ

«Четверта хвиля» еміграції з України 38

Йосип СВИНКО

**На допомогу збирачам відомостей
про нову хвилю еміграції з Тернопілля** 40

Микола НЕСТЕРЧУК

**Любов до України —
основа роботи «Просвіти»** 41

Степан МОХОВИК

**Великий Тернополянин:
два роки без Ігора Герети** 42

Віра ТРОЯН, Ольга БЕНЧ

«Визначні постаті Тернопілля» 45

Богдан МЕЛЬНИЧУК

**«Тернопільський енциклопедичний
словник: погляд зблизька»** 46

Павло *МОВЧАН*

ВИТОКИ

Якщо ми погодимося з думкою, яку дехто постійно нав'язує, що наша культура не несе унікальності та актуальності, що вона вся в минулому, то ми приречені жити в чужому культурному просторі, за чужими критеріями, звичаями, чужими орієнтаціями і чужою перспективою. Не буває культур головних і другорядних: є культура «своя» і є «чужі». Так само як не існує всеохоплюючої, уніфікаційної світової культури. Світова культура — це сумарна культура всіх націй на землі, а не якась універсальна, як мова есперанто.

Колись великий Сенека зазначав: «Вітчизну треба любити не за те, що велика, а за те, що своя». Чи не стосується ця сентенція і культури?

Релігійна формація української душі, якщо можна так висловитися, протягом тривалого історичного часу витворила неперехідну властивість: месіанізм, і тому тисячі українських релігійних діячів рушили на північ до фіноугрів, до вепсів, до лопарів-самодів, несучи Слово Боже. Переносити в ім'я Господнє всі муки терпіння — стає чи не національною ознакою українця, а також — постійне поривання до вищого трансцендентного, тобто до вічного, потойсвітнього.

Релігійна енергія українців була потужнішою за національне поривання, тому не є дивиною самозреченість національна в багатьох поколіннях українців, що згодом була використана більшовиками, які перемкнули її з релігійної мети на соціальну: будівництва раю земного не лише в Україні, а й на всьому просторі радімперії. Звідси той догматизм, ортодоксалізм в ідеологічних настановах наших Чубарів, Хвильових, Підгорних та Щербіцьких. Структура душі, сформована християнськими віровченнями, залишалася все тією ж релігійно-догматичною, з елементами еретичності, нігілістичності та розкольніцтва, що згодом виявила себе за козачої доби в різногетьманщині, отаманщині та вождизмові вже в ХХ ст.

Україна — це не стихійно заселені землі, що механічно були об'єднані зусиллями вельмож, а історично-структурований простір, де на рівні дрібного кристалика, тобто кожного села, зберігалися свої відмінності, що виявляли себе в діалектах і в мовних своєрідностях, в кухні, навіть подекуди в строях. У моїй рідній Великій Вільшанці на Київщині казали «дерій», у Малій Вільшанці «деревій», у сусідніх Барахтах — «повій»... Цей гігантський організм,

історично сформований не за одне століття, географічно єдиний, цілісний, духовно споріднений культурою, літературною мовою, господарськими зв'язками; але, на превеликий жаль, українці так і не спромоглися пройти загальноісторичної школи, аби позбутися ілюзій саморозв'язуваності національних проблем: усе впаде з неба, як колись, іще в доісторичні часи, упав на наші перелogi перший і то золотий плуг скіфам-орачам.

Досить сліпоти, легковір'я та наївності. Ми мусимо розплющити очі на своєрідність і багатство нашої культури, на безцінну самобутність її. Ми мусимо мислити предметно, а не категоріями марення про рай земний. Ми порятуємося лише власним самостоянням із цілковитою духовною незалежністю. А для цього необхідно повернути нам здоровий інстинкт самозбереження, що й буде підставою для самоствердження. Звідки наші комплекси про меншовартість, які й донині даються взнаки? Чому й понині нам відмовляють у власній самодостатності, якщо за дефініціями італійського філософа Мадзіні українці відповідають найважливішим означенням нації? Це — спільна територія, спільне походження, спільна мова, спільні звичаї та побут, спільна історія, спільна релігія. Все це властиве українцям. Та найпосутніше — наша історична тяглість не обмежується лише кількома сотнями років. Копаючи в дитинстві копанку для напування худоби, ми разом зі старшим братом та своїми ровесниками викопали ідеальної форми кам'яну сокиру в урочищі Червивка. І ось ця річ, переходячи з рук у руки, ще мокра, вилискуючи на сонці, потрапила і в мої долоні. Якась незрозуміла енергія передалася моєму еству, і, немов уві сні, я почув хлюпотіння води, що обмивала синю крейдяну гору, теплі випари, пташині переспіви в абсолютній блакиті повітря. Усе якось загострилось, заглибилось у товщу часу, — немовби відкрився ще один часовий вимір, ще одна

реальність. Щось подібне я відчув через багато років біля Товстої могили, коли Борис Мозолевський дав на хвилючку потримати пектораль далекої скіфської доби. Так, спорідненість часова і просторова присутня в нас. І я слідом за Рена-ном можу стверджувати, що «нація — це душа в засаді духовна. Дві речі, по суті, творять духовний принцип. Одна — це спільне посідання багатой спадщини, а друга — теперішня згода і бажання жити разом, спільна воля продовжувати неподільну спадщину минулого». І все це зводиться до місткої формули — «моральної свідомості».

Дві категорії «мораль» і «свідомість» — надзвичайно взаємозалежні, але їх із успіхом роз'єднували завойовники, застосовуючи різні методи, аби здеморалізувати нас і позбавити самосвідомості. Особливого успіху досягли колоністи Західні за часів Речі Посполитої та Північні після Вибору, зробленого Хмельницьким у Чигирині. Здеморалізована національна верхівка першою відкинулася національного, бо була спокушена привілеями й почала служити як Варшаві, так і Москві — за попадливо, самозречено, що й донині, на жаль, виявляє себе у поведінці наших керманичів та деяких спортивних зірок, які, набуваючи європейського лоску, втрачають свою природність... Роки колонізації нашого краю будуть відгукуватися ще не в одному поколінні... Але винесемо цю тему за дужки з нашої розмови.

Територія з її кліматом і природою є народотворчим чинником і одним із конструктивних елементів нації, — стверджує англійський філософ Герберт. Тому й не дивно, що ще за часів Петра I почалися масові примусові переселення українців на далекі північні імперські землі, — аби послабити цей «народотворчий чинник», аби розірвати духовний контакт зі своєю землею, звідки черпався духовний ресурс для питомого національного існування. Проте відомо, як українці,

переїжджаючи на чужі землі, беручи із собою не лише збіжжя, а й насіння кануперу, м'яти, очитку чи кудрявця, адаптовували чужі краї, принатурюючись до чужих краєвидів.

Пригадався один випадок із моїх мандрівок по колишньому Союзу. Село Прикордонне, Далекосхідний край, який обживали українці. Одна бабуся, признаючись до мене, пригощаючи квашеними яблуками, запросила до льоху, де вказала на звичайний камінь-гніт і майже крізь сльози вимовила: «Це його мати привезла з України, із села Будище, де наші баба квасили на зиму яблука... Його конвоїри викидали з воза, казали: «От дура-баба, там стільки камней», — а вона його підбирала, плачучи. Це пам'ятка наша родова... А яблуневих гіллячок дід із собою теж привіз — прищепив дички. Ось і розрослися тут кругом наші сади...»

Я звернув увагу на слово «наші», як і на те, що коли бабуся дала мені до рук цю звичайнісіньку каменюку, я знову відчув струмування відповідної до стану моєї душі енергії мого рідного краю, і серце защеміло... А за вечерею в тій, уже зросійщеній родині, співали тужливих українських пісень, І вже «перекомпостовані» онуки, бавлячись іграшками, завмирили і дослуховувалися до відчужених у мові, а не мелодії, слів: «Вивів мене босую та й питає... чи є мороз, дівчино, чи немає-є».

«Українська пісня, — зазначав Михайло Боровський, — це, насамперед, хвала природі. Одуховлення природи творить заодно тло для картки поетичної уяви українського народу, джерело для його смутків і радощів та для виявів найчистіших і найглибших тремтінь його душі. І це все виявляє він у своїх невмирущих піснях, у народному мистецтві, в побуті».

Мова й пісня є чи не найвизначальнішими та невід'ємними рисами духовного обличчя народу, це — два рівновеликі здобутки творчого генія. Вони нероздільні, і щоразу,

коли йдеться про мову народу, неодмінно згадується й пісня, бо разом узяті мова й пісня становлять основу самобутності української нації. Адже не випадково в добу романтизму вважалося, що той народ, який має свої пісні, вважається окремою нацією. Пісня так само давня, як і мова, і, за Потебнею, відомим мовознавцем, є продуктом колективної творчості.

Глибинні студії українського фольклору свідчать, що святочні пісні є найправдивішим і найповнішим образом староукраїнської релігійної ідеології і відкривають справдешній зміст давньоукраїнських містерій: свята Коляди та Щедрого Вечора.

Колядки і щедрівки, на думку реконструктора напівзруйнованих шарів духовного життя минулих епох нашого народу Ксенофонта Сосенка, є дуже давніми суто українськими словесними творами, а не літературно занесеними з інших культурних сфер в Україну. «Вони містять у собі такі поважні проблеми — старинної релігії, з виразними ознаками української оригінальності; вони зберігають і старинні й господарські проблеми, — і видно в них так наглядно історичну культурну еволюцію ідей, які вони висловлюють».

Для того, щоби пізнати витoki власної культури, нам необхідно розглянути питання: яким культурно-історичним життям жив український народ перед прийняттям християнства? Які були етнокультурні умови доісторичного та протісторичного періоду? Тобто, яка генеза українців, і чи були вони аборигенами і автохтонами на Україні? Згадуваний мною дослідник Ксенофонт Сосенко стверджував надзвичайну стародавність українського народу, його, — дослівно, — «велику самостійність культурної творчості та оригінальність і автохтонність української культури...»

Справді, вслухаючись у давні колядки та щедрівки, вчитуючись у ці найдавніші тексти, починаєш розуміти космічний «метакод», своєрідний художній ген свого народу.

Наприклад:

*А з клену листу понападало,
На тім листі написано:
Ясний місяць — пан господар,
Ясне сонце — його жона,
Ясні зорі — його діти...*

Відразу вгадується ідея прадерева. Космогонічні мотиви проступають у кожному тексті наших щедрівок, і потрібно мобілізувати і уяву, і слух... І, напевне, кожна щира душа завібує на ці стрижньові — змісти.

Істина полягає в тому, що ми відійшли, дистанціювалися від Життя і Природи, від першовитоків свого існування, що нам необхідно повернутися — як і всьому людству — до цих життєвих духовних першоджерел, які не мають якоїсь окремої дефініції, але нами всіма добре сприймаються, як Життєва сутність.

Про ці першовитоки добре знали всі релігії, всі філософські школи світу. Першовитоки Життя і Природи в нас самих і у світобудові. Ці сутності, ці духовні кристали перебувають у нас і лише достеменно, а не прагматичне мистецтво дає нам хвилини прозріння, відкриває для нас самих ці енергетичні духовні згустки.

«Художню творчість виявляє нам Космос, який заломлюється через свідомість живої істоти», — так схарактеризував роль мистецтва, зрештою, слова, великий український учений В. Вернадський. А давня легенда стверджує, що є чотири книги, які відкривають світову таємницю. Це — природа, людське серце, зоряне небо та Біблія. Навчившись їх читати, ми відкриватимемо власні витoki.

Ми всі захоплюємося технічним поступом людства, новими технологіями, новою інформаційною сферою, а між тим технічна експансія має свої межі. Хоча технічні можливості й розширюватимуться, але вони ніколи не вийдуть за межі, окреслені можливостями самої техніки. Проте зростання духовної та інтелектуальної могут-

ності людини, на відміну від технічної, насправду безмежні. Але це здійснення лише за умови вивчення усіх чотирьох книг світових, серед яких природі, тобто національному Космосу, відводиться перше місце. Людина не лише гомо сапієнс, людина мисляча, не гомо люденс, людина граюча, а й гомо космікус, людина космічна. І, зрозумівши це, ми збагнемо, чому наші пращури майже безболісно прийняли віру Христову, адже космічне начало було присутнє у всіх наших національних містеріях, і найважливіша, вивищуюча людину сентенція «Царство Боже в нас самих» легко була сприйнята. Царство Боже, тобто Всесвіт, умістився в безмежну людську душу, у якій божеське завше було виток до безвічного. Тобто ще в доісторичні часи питання безсмертя пов'язувалися з високими людськими категоріями й люди щедро бажали одне одному добра й багатоліття... Але про це ми поговоримо згодом.

Глибокі передріздвяні сніги ніби сповили саме життя, затамували час.

Ялинка, зрубана в погребському лісі, примотується до санчат, залишає на сизуватій пухнатості снігу свої сліди. Потрібно якнайшвидше перетнути погребське поле, спуститись в яругу, що носить назву відстрашуючу, але не страшнішу від самого лісника: Чортиха. Тут сходяться до широкого берега три гори, посередині поміж ними — Чортова гора. Кажуть люди, що, коли дідько крав землю, то останню шапку він ухопив найродючішою, але не встиг викрасти, як заспівали у Вільшанці півні. Ось вона, ця шапка землі — височіє кругленько, шпильясте — її з трьох боків оберізають струмки.

Це біжить вода з Великого Верем'я. Розгалужується, вбирає в себе ще один потічок і квапиться впасти до річки Стугни. Якщо ти в цю припізнену пору відбився од гурту, то тебе неодмінно буде наздоганяти присмерковий вершник. Тобі зсудомлює шию і ти боїшся обернутися назад. Але чуєш, як кінь

слідом за тобою шурхає копитами в сніг... Озирнутися потрібно, просто необхідно, коли подолаєш страх, рвучко смикнувши головою назад, ти неодмінно побачиш білого вершника на білому коні. І переляк тебе кине вперед і ти будеш бігти через усю яругу, через вільшанське поле, і, забачивши стовпчики димів над хатами, переведеш подих і почувеш неодмінно: Добрий вечір, Щедрий вечір, Добрим людям На здоров'я...

Звідки цей голос?.. Ні, не голос, а наростаюча до крещендо симфонія?.. Серце калатає, душа розмикається, аби вбирати радісні і завжди рятівні слова.

Співає земля... Білосизість снігів переходить в сизобілість неба, створюючи нерозривність земля-небо, небо-земля... А поміж ними ти: весь, як сніговий стовпець, що перетворився на суцільний слух і зір.

А ще в тобі відкрились додаткові джерела зору. Ти вже спроможен бачити те, чого раніше в метушні і не міг добачити: над тобою і поперед тебе шугають янголята... Але ж ти знаєш, що позаду тебе — білий вершник, при зустрічі з яким стає моторошно-млосно...

З відстані часу думаєш, наскільки незвичайна наша, насичена різними енергіями земля, яку лише ми і спроможні сприймати у її повноті самопрояву? Вона, земля, зберігає таємниці, зберігає інформацію, яку чужинці-заволоки ніколи не вичитували і не вичитають ані зі снігів, ані з маревних з'яв, ані з розлитих у повітрі голосів...

І я признаюся в любові до неї.

Хоча доводилося бачити й інші землі. На льодовику Федченка, здавалося, можна було рукою сягнути самого Всевишнього, але таких відлунь я не чув; на острові Шпіцберген чув невсущні завивання снігових заметілей, проте не вчував тих різдвяних колядок та щедрівок, що супроводжуються переливанням кришталевих дзвіночків... В пісках пустелі Каракум чув тонкий поспів пісків, що нагадували поторкання дутару... Але то все чужі землі...

І з віком починаєш розуміти ту тоскную необхідність наших емігрантів, що воліли б померти на рідній землі. Або ж хоча б їхні тлінні рештки були перенесені колись до лона рідної землі.

Так, саме тут одвічний космічний зв'язок людини зі своєю Батьківщиною... Громадянин всесвіту цього ніколи не зрозуміє. Для нього будь-який край є просто територією. А для нас, українців, земля є вітчизною, землею рідною, землею священною, землею пращурів... І зрозумілим стає, чому чужинці такі жорстоко-байдужі до наших звичаїв, до нашої віри, до нашої культури, до нашої мови, до нашої землі. Чому вони вирубували священні діброви, руйнували вівтарі наших храмів, занапащуючи їх, перетворюючи на складські приміщення, буцегарні та місця для розваг. Так само стає зрозумілою та запопадливістю деяких науковців, які позбавляли нас права на нашу власну історію, на наші духовні виточки. Відомий «мовознавець» (в лапках) Н. Марр ще в 1924 р., досліджуючи легенди про походження Куара у Вірменії та Києва на Русі, зазначав: «Чистота етнічного складу слов'янства — міф, але міф не народний, а створений у кабінетах, книжковий постулат лінгвістичної робочої теорії, побудований на спорідненості мовних явищ, які побутують, вони не пояснювані генетичне, але й не можуть бути пояснені безжиттєвою гіпотетичною схемою».

Пояснювані не схемою, а дитячим еством, — це я розумів ще задовго до прочитання Марра. Які мені потрібні аргументи, коли я чую ось цю коляду: «Ой до цього дому, ой до веселого, Святая. Ой у цім домі золотий столик, Святая. На тім столику лежить ставка, Святая. На тій отавці золота скатерка, Святая. На тій скатерці Тайна вечеря, Святая». Глибоко переконаний, що Тайна вечеря прийшла в цей розспів разом із християнством, бо логічно було чути «Свята вечеря»... і українці задовго до прийняття віри Христової

Експозиція Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Глиняна Піч

Експозиція Тернопільського обласного краєзнавчого музею

збиралися по своїх оселях на святу вечерю. Це священнодійство відбувалося і відбувається понині в найурочистішу ніч при священному вогні свічки та при дванадцяти обрядових стравах на святвечірньому столі. Ця Тайна чи Свята вечеря гуртувала багато віків тому і гуртує донині цілий народ. Це святвечірне всенародне духовне єднання на дванадцяти стравах покликане було оновлювати родові та родинні зв'язки, коли онучата носили до своїх дідусів святкові калачі, коли кликали до оселі Мороза їсти куті, аби згодом, на Водохрещу, виганяти його і качалками, і рушницями. Ця містерія весняного сонцевороту, народження злаку, зрозуміла річ, збіглася з Новим Космічним явищем — Різдом Христовим. Цікавість наша до свого родоводу, до своїх духовних витоків цілком зрозуміла і властива всім народам на землі. Як і зрозуміло те, чому нас позбавляли права на це історичне підґрунтя, аби витворити скоріше гомо советікус з кожного українця: безкореневого, слухняного, отакого собі біоробота, який необхідний для утвердження панування окремої касты, що тільки вчора йменувалася партноменклатурою, сьогодні ж — олігархами...

Проблеми нашого походження і нашої минувшини є штучними проблемами і суто ідеологічними. І коли у серпні 1899 р. видатний український археолог, чех за походженням, Вікентій Хвойка на археологічному з'їзді у Києві, підбивши підсумки своїм дослідженням Трипільської культури, оголосив, що «народ, якому належали описані пам'ятки, був ніхто інший, як та гілка арійського племені, якій по всій справедливості належить ім'я протослов'ян, нащадки якої і донині населяють Південно-Західну Росію», то це пролунало як вибух. Бо були перекреслені всі теорії Погодіних, Фроловських, Каткових, Шульгінних...

Хвойка оголосив, що нащадками цієї гілки є українці... і хіба мені потрібні докази, коли я беру до рук трипільський гончарний виріб, що

формою нагадує сьгоднішні глики, горщики чи куманці, викопані з товщі рідної землі?! І починається миттєвий енергетичний перетік у моє єство тієї сили, ім'я якій — спокрєвність...

І ось чому виникає відчуття, що «на цій землі я вже не вперше...»

Реконструйована археологами та істориками Трипільська культура виявляє чимало тих реалій, які властиві нашим пращурам протягом тривалих віків — це й орне землеробство, металургія, укріплені поселення, складна суспільна ієрархія та патріархальність. Отже, твердження батька історії Геродота про те, що Бог послав з неба золотого плуга, золоту сокиру та золоту чашу нашим пращурам, є підставовими. За його ж твердженнями скіфів (одне з найменувань протоукраїнців) сіють пшеницю не лише для їжі, а й на продаж. Четвертий том Геродота, присвячений нашій землі, є неспростовним доказом нашої давності й тягlosti розвитку нашої культури.

Не можу не зупинити уваги на окремих деталях, на характеристиках Геродота, які потім підтверджувалися через тисячоліття уже іншими істориками-мандрівниками. «Ця ріка, — пише Геродот, — найбільш корисна для людей не лише серед інших рік скіфів, але і взагалі всіх інших, крім єгипетського Нілу. Отже, серед інших рік Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільші поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших, і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава... Для харчування ця ріка дає ще багато чого іншого, гідного всякої уваги...» (Геродот, IV. 53). Історія нашої землі, а, отже, і наша, родова.

Городища скіфської доби сягали від ста гектарів до двох тисяч, як, наприклад, Велике Ходосівське на Київщині з потужними оборонними спорудами, які були розраховані на постійне перебування значних мас населення.

Більшість городищ з вражаючими оборонними спорудами за своїми розмірами розташовувалися у відносно ізольованих і важкодоступних місцях і сягали висоти до 11 м від дна рову при ширині основи до 15–20 м. А ширина ж давала можливість пересуватися по дніщу навіть вершникам цілою лавою.

У дитинстві ми цілою ватагою однолітків інколи прокрадалися через уже згадане Велике Верем'я і доходили до Барахтянського валу, що перпендикулярно перетинав поле поміж двома глибокими яругами, аби саперними лопатками, що позосталися від часів Другої світової війни, врізатись у товщу того височезного рукотворного масиву. Аби, пробуравивши глину, пісок і ще раз глину, і ще раз пісок, натрапити на «поклади вугілля», — так нам думалося. Це вугілля використовувалося для металевих прасок, в які засипалися ці вуглини і роздмухувались повільним розгойдуванням у руці, після чого можна було прасувати полотняні сорочки, керсетки та грубововняні штани. Ми й гадки не мали, що вибираємо із шарів «козацького», — так тоді його називали, — валу звуглілі крокви, що скріплювали колись ці високі споруди. Саме аналіз вуглецю визначив у 60-ті роки минулого століття вік цих валів. І з'ясувалося, що ці Змійові вали є ровесниками Єгипетських пірамід. За українською легендою, ці вали утворились внаслідок того, що велетень Микула Селянинович упіймав багатоголового Змія, впріг його в плуга і оборав усю землю надовкола Києва. І я тішився, що народжений по цей бік Змійового валу, бо все, що було за нами по той бік річки Раковки, вже називалося Степом. Мене й досі вражають ці циклопічні споруди, вибравшись на вершину однієї з яких, можна було літньої сонячної днини розгледіти — за допомогою уяви! — золоту баню дзвіниці Печорської лаври...

Скільки потрібно було людських рук, а скільки вирубати тису і сосон, щоб виставити ці хребці валу, які згодом засипалися «шапка-

ми» будівничих цих оборонних споруд! Дослідник Змійових валів В. Бугай стверджував ще у 80-ті роки, що при застосуванні сучасної техніки потрібні десятки років, аби спорудити їх...

Нам ніби перемкнули пам'ять із глибочезної давнини на Козачий період.

Тому і вали називають козацькими, і могили разом зі степовою дзвонковою криницею, до якої, щоб дійти, необхідно перейти мостами, Вом'яною, урвищем і зупинитися у степу... Ось там та Могила, що також названа Братською. На рівній-преривній площині ця могила, де і подосі село Красне ховає своїх небіжчиків... Вона, могила, ніби захована за лісами та ярами. І, напевне, не випадково. Тут колись випасав коней і мій дід, і мій батько. Тут і мене не раз жахали привиди, коли повертався пізньої літньої пори від своїх родичів. То ніби віз загуркоче, то лошатка пролетять табунцем — аж волосся затерпне на голові, то старий дід прогунгявить щось нерозбірливе з висоти воза, наладованого снопами пшениці... Весь білим-білий.

І це не лише моя уява населяла цими примарами нічні білявільшанські краєвиди, бо з цими привидами зустрічалися чи не всі мешканці села... І варто було лише покласти на себе хреста, як вони зникали так само миттєво, як і з'являлися...

Світ міфів, світ легенд, світ «нечистої сили», світ особливих звуків, як наприклад, живого дерева, що при наблизненні до нього раптом починає ворухитись, якщо ти повертався після перших півнів додому, — світ нерозгаданий, але який, я переконаний, пов'язаний з величезною і глибочезною нашою історією. Так званий світ тонких матерій, що оповивають не виключно людину, а й наші ландшафти. Адже історія не тільки в нас, а й поза нами, в надовколишньому світові.

Людина живе не лише в певній біосфері, а й у сфері, створюваній нею самою, її культурною діяльністю.

Людина опановує надовколишній світ, змінює ґрунт, рослинність, —

про це свідчить уже Геродот, — створює свою власну культуру, мову, писемність, усі види мистецтва, звичаї та науку.

І наші обсерваторії — це ті могили-кургани, які й називалися Братськими.

Традиції, що передаються з покоління в покоління, у свою чергу, формують уже поведінку людей, впливають на психіку, на моральні та естетичні уявлення людини, формують, зрештою, світогляд, його гомосферу (вираз академіка Д.С. Ліхачова).

І у кожного народу своя, властива лише йому гомосфера, що розшифровується, як «людинооточення». Аби сприймати культурну спадщину в її повноті, необхідно знати її походження, процес її створення та історичних змін, що відбивалися б в історичній пам'яті народу, і зафіксувалися б передовсім у обрядових піснях.

І не випадково згадуваний мною Ксенофонт Сосенко коляди пов'язує з культом астральних світил та вогню, в яких розкривається ідея Різдва часу. «Цей старовинний релігійний мотив долучила християнська Церква до своїх найсвятіших містерій: культ творчого принципу злучила з культом троїстого Бога Творця в Боговиявленні, а культ животворної води — з освяченням Христовим хрещенням Йорданськими струями і в цей спосіб, — зазначає він, — завела за старовинним святячим календарем християнське свято».

В одній із давніх колядок зі збірника Вол. Гнатюка відбито нашу національну космогонію творення всесвіту трьома голубами, які сидять на прадереві чемерушці серед космічного моря.

Поразившись поміж собою, один з голубів виніс з дна моря піску, а другий розсіяв його «на чотири часточки»:

Перша часточка — світаннячко ранне, Другая часточка — сонце правиденьке, Третя часточка — ясен місяченько, Четверта часточка — дробен дощик сіє.

Або в іншій коляді, яку ми вже

згадували: «Що місячик — то господарик, Що сонечко — то господинька, Ясні зірки — його дітки», — антропогенний принцип світобудови свідчить, що Всесвіт нашими пращурами узгоджувався на всіх рівнях з людиною.

Людина в цих містеріях ставала справді космічною, і вона немовби одночасно жила у двох вимірах, у двох світах. Один з яких ми з наступом цивілізації вже втратили і намагаємось компенсувати вигаданим світом віртуальності, обмеживши себе досить суттєво. Адже людина — не лише істота мисляча, любляча, гнівлива, радісна і сумуюча, вона, за свідченнями біофізиків, ще й людина випромінююча: десять випромінювань властиві їй плюс гравітація.

Ми наділені тяжінням, ми відчуваємо своє тіло, але не бачимо власного випромінювання і не фіксуємо тих космічних променів, які проймають наше ество, що, напевне, нагадує пульсуючий клубок хвиль та антихвиль. І ці ж хвилі, я глибоко переконаний, йдуть і від рідної землі.

Зрими зоряні пульсування зливаюються з незримими спектрами променів від землі, окремі з яких ми спроможні сприймати у вигляді привидів, марень, звукових чи світлових сигналів. І такі імпульси фіксуються тими, хто споріднений зі своєю землею. А з іншого боку, з Всесвіту долинають ті інформаційні імпульси, які для відкритих Великих душ оформлюються в безсмертні рядки Махабхарати, Упанішад, Біблії, Корану чи Книги перемін «Іцзин»... Ці імпульси закладені в наших невмирущих колядках та щедрівках. Ці імпульси лягали на папір видатним нашим поетам, авторам «Слова о полку Ігоревім», «Слова про Закон і Благодать», творцям, дійсним, а не імітаторам, наснажуючи вже інших, хто прилучався і прилучається до цих першоджерел, до наших духовних витоків. ■

Олександр ШОКАЛО

Ірраціональне й раціональне в національній культурній політиці

Досі в оцінках суспільно-державного розвитку України превалюють лише економічні й біологічні показники (ВВП й демографія), а не духовна якість людського життя, що визначає рівень самоорганізованості суспільства, його еволюційні можливості. Тому для підвищення рівня суспільних інтересів і прагнень необхідно виробити нову, ідейно наповнену, систему духовних цінностей, що становлять моральну сутність культури.

Хоч українська нація має надто низький рівень політичної культури — власної політичної свідомості, але ще зберігає досить високий рівень духовної культури — життєву силу власної душі.

Саме культура як вища функція суспільного організму здатна розкрити потенційні можливості нації у перспективі її самореалізації в духовно-інтелектуальному й соціальному планах. Нація самоорганізовується, консолідується, реалізовуючи в собі власні духовні сутності — моральні імперативи питомої культури.

Згідно з філософським вченням Г. Сковороди, що по суті є філософією духу, людина як духовна істота являє власну культуру при своєму «другому народженні», осягаючи «божественне» в собі («Дух Духа творить»). Рівень культурно-

го розвитку людини — це насамперед рівень її моральної зрілості, реалізованості духовних першозародків.

Наявність культури виявляється в кожній дії людини як її внутрішня сутнісна ознака, її еволюційна програма. Якщо в людині від першопочатку закладено цю еволюційну програму, то має бути й механізм її здійснення. Таким живим механізмом, сформованим у процесі еволюції, що забезпечує самореалізацію людини, усвідомлення нею своєї сутності, є головний і спинний мозок, які складають центральну нервову систему. За допомогою енергії, яка проходить через центральну нервову систему, людина просвітлюється, самоусвідомлюється, самореалізується — здійснює в собі те, заради чого живе на Землі, бо самореалізація є метою людської еволюції.

Для реалізації еволюційної програми в суспільному естві нації необхідний механізм її вищої нервової діяльності. Цим витонченим живим механізмом і є національна культура, основні функції якої: створення високоенергетичного інформаційного поля, де переробляється, зберігається й передається інформація про життя нації в минулому, нині й визначається перспектива її майбутнього; здійснення синергічної взаємодії, саморегуляції всіх складових суспільства як від-

критої соціальної системи; забезпечення цілісності нації та її енерго-продуктивної взаємодії з іншими націями.

Культура як механізм вищої нервової діяльності — це система отримання людиною чистих достовірних знань, які є дієвим чинником її еволюції. За своїми сутнісними ознаками культура — це водночас і центральна нервова система нації, і сам процес та результат її самореалізації, явлений у розмаїтті культурних феноменів та форм, і потенційні можливості її самовідтворення.

Як центральна нервова система людини здійснює свої функції за допомогою рефлексів, які лежать в основі її регуляційної, координаційної діяльності, так і культура народу здійснює регуляцію, узгодження діяльності всіх систем соціального організму на основі генетичної природи нації у взаємозв'язку з обжитим, окультуреним нею середовищем, на основі культурно-історичної спадщини та всієї культурної інфраструктури (бібліотеки, навчальні заклади, індустрія культури). Як центральна нервова система утворює з периферичною нервовою системою цілісну нервову систему організму, яка здійснює взаємозв'язок окремих органів між собою і всього організму з навколишнім середовищем, так іраціональна сфера культури має утворювати єдине ціле з раціональною сферою політики, і тоді вони разом здатні забезпечувати повноцінне функціонування всіх сфер життєдіяльності громадянського суспільства в геополітичному просторі.

Завдяки взаємодії культури й політики відбувається саморегуляція суспільного життя, й нація виявляє себе як повноправна державотворча сила. При цьому, функцією політики як периферичної системи управління процесом суспільної життєдіяльності є забезпечення реалізації еволюційної програми нації, що її транслює культура як центральна нервова система до всіх структурних складових соціуму.

Процес життєдіяльності нації не вичерпується раціональними засобами політики. Визначальними в цьому процесі в перспективі реалізації еволюційної програми нації є іраціональні ціннісні орієнтири культури. У розумово-раціональній сфері людської діяльності (влада, бізнес) виявляється загальне для всіх людей прагнення керувати, володіти, що звільняє їх від моральної оцінки власних вчинків і робить їх у цьому однаковими. Тільки в духовно-іраціональній сфері культури виявляється неповторна душевно-індивідуальна творча первина, і серце як центр духовного життя людини й джерело її *моральних почуттів* (П.Юркевич) породжує унікальність особистості та індивідуальність духовного типу людини.

Головна функція людського організму, найвища мета його буття — це забезпечення життя душі, бо душа є первинною і найвищою цінністю людського ества, а духовне прагнення душі є визначальним принципом життя, самою його суттю. (Нещодавно професор-фізик Сергій Сітько довів на фізичному рівні наявність *душі як первинного механізму забезпечення людського життя*, відкривши взаємозв'язок усього живого в когерентному полі, яке становить основу квантової медицини).

Здійснюючи самореалізацію, людська душа виявляє три основні здатності: пізнання, почування, волю. Саме в цьому виявляється й сутність культури: людина пізнає саму себе, почуттєво переживає життя і власною волею творить світ своєї культури відповідно до рівня самопізнання душі. Власне, *«культура — це шлях душі до самої себе»* (Г. Зіммель), а все інше в культурі — лише засоби (освіта, наука, філософія, право, релігія, мистецтво), які допомагають людині осягати душу, самореалізувати себе — здійснювати свою еволюційну програму. Через культуру як внутрішню діяльність душі людини й нації виявляється непроминуща цінність життя.

Культура — це і є сама душа, а цивілізація — тіло національного ества. Завдяки іраціональній меті культури нація самореалізується духовно, завдяки раціональним засобам цивілізації нація утверджує себе у світовому просторі. Цивілізації як вторинні явища виникають на кореневій основі культур і зникають у нескінченному процесі культуротворення. Тільки культура за своєю первинною сутністю лишається позачасовим феноменом і являє собою могутню життєтворчу силу.

До найдієвіших функціональних складових культури належать мораль і право, освіта й наука, філософія, мистецтво, які мають спільну мету: забезпечення реалізації еволюційної програми людини, підвищення духовно-інтелектуальної якості цілого суспільства. На жаль, духовно-соціальну функцію цих чинників, як і культури в цілому, в самореалізації, самовідтворенні української нації держава належним чином не забезпечує, і вони не стали її стратегічними пріоритетами.

Особливо вимогливого ставлення громадянського суспільства потребує релігія як дуже специфічна функціональна складова культури і могутня сила. Чи виконують своє надзвичайно відповідальне морально-духовне завдання наявні в Україні релігійні структури? Однозначно можна стверджувати — нинішнє українське суспільство позбавлене ясної духовної перспективи через міжконфесійну розчленованість релігійних організацій, які формалізують релігійні чуття людей, ідеологізують їх і спонукають намолювати чужі ідейні цінності. А в наслідку духовно розчленоване суспільство, яке перебуває лише на біологічному рівні самоорганізації, не здійснює своєї еволюційної програми й, продукуючи самодостатню біологічну й інтелектуальну енергію, постачає її іншим суспільствам, виконуючи донорську функцію й стаючи живим капіталом для інших держав.

Убезпечити українську націю від розчленування, від винародовлення може тільки цілеспрямована національна культурно-політична стратегія, яка, гармонійно поєднуючи в собі ірраціоналізм культури й раціоналізм політики, створить універсальний дієвий механізм захисту унікального українського духовно-біологічного генотипу.

Передусім необхідно запровадити стратегічну концепцію розвитку продуктивних сил України, яка має гарантувати кожному українському громадянину цілковиту реалізацію своїх професійно-творчих потенційних можливостей у себе вдома, не допускаючи відтоку наших інтелектуально-духовних і фізичних сил як «живого товару» за кордон.

Як першорядне стратегічне завдання Українська держава повинна запровадити реалізацію сьогоденної української мрії — покращення добробуту й піднесення культурного рівня життя всіх складових української нації.

В інтересах збереження й самовідтворення української нації необхідно виробити цілком нову стратегію національної культурної політики. Зasadничим принципом національної культурної політики має стати підвищення духовної ролі культури як головного чинника націотворення в гуманітарній, науково-технічній, виробничій галузях, культивування національних духовних цінностей в усіх сферах суспільного життя.

Першорядне завдання національної культурної політики України — захист унікальних національних культурних надбань в усьому їх розмаїтті та забезпечення безперервності загальнонаціонального культурного процесу на основі етнічних традицій та духовно-ціннісних орієнтирів усіх складових української нації.

Визначальним чинником національної культурної політики є єдине інформаційне поле української культури, що становить основу самоорганізації українського громадянського суспільства й інформаційної безпеки країни.

Для впровадження принципів протекціоністської політики щодо створення й розвитку цілісного національного

інформаційно-культурно-освітнього поля з системою незалежних ЗМІ, функціональною мережею клубів, бібліотек, кінематографу необхідна стратегічна національна програма.

Державна мова й національне книговидання

Провідним чинником актуалізації української духовної спадщини та забезпечення інформаційного простору національної культури від деструктивних впливів є українська мова. Як державна мова вона є також вирішальним етноконсолідуючим чинником українського громадянського суспільства — української нації. Крім повсякчасної комунікативної функції в українському інформаційному полі, питома мова здійснює також духовний зв'язок між поколіннями народу в триєдиній системі — минуле-нинішнє-майбутнє, забезпечуючи безперервність еволюційного культурного процесу соціального ества. «Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одно велике, історичне живе ціле. ...будучи найповнішим і найвірнішим літописом усього духовного, багатовікового життя народу, мова в той же час є найбільшим народним наставником, який навчав народ тоді, коли не було ще ні книг, ні шкіл, і продовжує навчати його до кінця народної історії. Засвоюючи рідну мову легко й без великих зусиль, кожне нове покоління засвоює в той же час плоди думки й почуття тисячі поколінь, що передували йому й давно вже зотіли в рідній землі або жили, можливо, не на берегах Рейну і Дніпра, а де-небудь біля підніжжя Гімалаїв». (К.Д.Ушинський. Вибрані педагогічні твори. У двох томах. Т. 1. К., 1983, С.123).

Задля збереження духовної основи національної культури, її інформаційного поля та з метою духовного зростання нового покоління української нації має бути забезпечений розвиток мов етносів України та культивування на регіональному рівні діалектних особли-

востей української мови. А державне патрунування державної мови має ще й іншу стратегічну мету: повернення українській мові у власній країні всіх прав і можливостей, яких її було позбавлено, бо територіально найбільшій європейській державі, яка розташована на власних етнічних землях, належить бути не маргінальною, а традиційною і національною.

Державна мова — це стратегічний пріоритет національної держави. Про мову, як і про цілу культуру, треба менше говорити — нею необхідно більше жити. Це стосується і нашої суспільної свідомості, і всієї культурної атмосфери в нашій країні. Посилаючись на К. Ушинського, нагадаю: *коли наш організм потребує бути, то наша душа прагне жити*. І душа заявляє про своє життя саме через мову, мова — це спосіб життя людської душі. Саме через мову людина являє свою найвищу, духовну, необхідність — жити.

А жити — це діяти. Спочатку була дія. І дія явилася через волю людської душі жити, і дія зажила у слові. Тобто скрізь і повсякчас ми маємо цінувати слово тільки за його дієвість, а мовою володіти як дієвим чинником нашого життя.

Для чого це кажу? Для застереження — від омани. Бо ми переживаємо дуже небезпечну пору — пору активної мутації влади, власне, намагання мутантної системи влади зберегти себе за всяку ціну. Така влада характеризується активним використанням прийомів логократії, де слово позбавлене моральної дієвості. І коли на політичному кону ведуться такі жадані для нас розмови ніби-то про високе, моральне, патріотичне, саме тоді й закінчується дія етики, переривається совісливість як вість істини, що йде від душі до душі. Етика, мораль — не припис, а принцип. Дія етичного принципу починається тоді, коли закінчуються розмови й починається діяльність. Тільки в діях виявляється моральна зрілість людини. А у взаємодії, в солідаризмі виявляється взаємодопомога

людей як основа моральності нації.

Для розв'язання мовної проблеми виважено й конструктивно необхідно передусім запровадити державний протекціонізм української мови, зокрема забезпечити розвиток національного книговидання та україномовних ЗМІ, оскільки саме вони мають фундаментальний вплив на мовну культуру в суспільстві. В умовах писемної культури мова не може жити без закріплення в письмі, в друкованій, як не може не звучати в живому мовленні. Уже тисячі років матеріальною основою мови на українських теренах є тексти, починаючи від первісного письма на стелах Кам'яної Могили й завершуючи книгодрукуванням.

Для реалізації національної мовної політики в Україні можна скористатися досвідом передових європейських країн, зокрема, Франції щодо використання французької та іноземних мов у французькому інформаційному просторі. У багатьох європейських країнах існує досить сувора система квот, що регулює кількість закордонної інформаційної продукції в національному культурно-інформаційному просторі.

В Україні державне патрунування державної мови має ще й іншу стратегічну мету: повернення українській мові у власній країні тих прав і можливостей, яких вона була позбавлена. Найбільша за територією європейська держава, яка існує на власних етнічних землях, не може бути маргінальною, а тільки — традиційною і національною.

Для впровадження принципів протекціоністської політики щодо розвитку духовності українського соціуму (актуалізація культурної спадщини, створення цілісного національного інформаційно-культурно-освітнього поля з системою незалежних ЗМІ, функціональною мережею клубів, бібліотек, кінематографу) необхідна стратегічна національна програма. Особливої політичної відповідальності потребує нагальне розв'язання комплексу проблем національного книговидання як стратегічної галузі, від

цілісного повноцінного функціонування якої залежить успішне розв'язання проблем мовної культури, освіти, науки, інформаційної безпеки держави.

Специфіка видавничої справи передусім у тому, що вона є невід'ємною складовою національної безпеки держави. Особливо важлива її роль у відродженні духовності, культури української нації, забезпеченні належного функціонування в суспільстві державної мови, в становленні й розвитку національного інформаційного простору. Функціональні особливості книжки як одного з найвпливовіших засобів масової комунікації та її соціально-культурні й економічні завдання передбачають дієву державну підтримку книговидавничого процесу.

На жаль, з українським книговиданням відбувається те, що й з українським кінематографом. І ми перебуваємо в ситуації, як перед кіноекраном: усе бачимо, а самі нічого змінити не можемо в тому дійстві. І книжковий ринок, і кінопрокат в Україні на 95% належать Росії — вони стали потужною індустрією впровадження російської мови, ідеології, економічних та геополітичних інтересів сусідньої держави на наших теренах.

Національне книговидання як стратегічна галузь потребує державного протекціонізму, і її необхідно розвивати як триєдиний комплекс книговидання, поліграфії та книгорозповсюдження. Для цього потрібна відповідна довгострокова (на 5–10 років) стратегічна програма розвитку книговидавничої справи в Україні.

Українська книга виконує основоположну функцію передусім у формуванні культурно-освітнього інформаційного простору й духовного зростання нового покоління української нації, у розвитку й утвердженні мов етносів України та державної мови як вирішального етноконсолідуючого чинника.

Культура як духовна система

За останнє десятиліття в українському культурному середовищі сталися негативні зміни, позначені різким скороченням державних закладів культури і значним погіршенням можливостей громадян брати участь у культурному житті.

Нині особливу тривогу викликає приватизація культурних об'єктів, руйнування мережі районних і сільських бібліотек та системи централізованого поповнення бібліотечних фондів, агресивне засилля стереотипів зарубіжної масової культури через кіноіндустрію й попмузику. Кризовий стан української культури поглиблюється через неухвагу держави до культурних потреб людини.

Саме практика злочинної приватизації в Україні призвела до того, що й культурній сфері почали нав'язувати схеми комерціалізації й маркетингу. Чому ж тоді не говорити про маркетинг у політиці? Адже за останні десять років влада стала універсальним товаром на політичному ринку, де торги ведуть номенклатурно-кримінальні клани. Предметом купівлі-продажу стали самі представники влади всіх рівнів або посадові місця. Це вже крайній стан деградації політичного класу. Але чому через це має страждати все суспільство, чому повинна потерпати культура й політична воля нації?

Культура й політика — це не сфери виробництва матеріального продукту й накопичення капіталу (тим паче за спекуляцію духовними цінностями, ідеями чи владними рішеннями). Культура й політика — це засадничі моральні принципи здорового, повноцінного суспільного життя; це системні живі механізми забезпечення духовно-інтелектуальних сил суспільства для реалізації своїх потенційних природних можливостей, забезпечення політичної волі нації до повноправного державного життя.

Культура як духовна система разом з економічною й соціально-політичною системами становлять комплексний механізм самоорганізації й самореалізації українського соціуму.

Не треба плутати культуру як морально-духовний феномен зі сферою культурного виробництва. Це зовсім різні категорії. Культура не може і не повинна заробляти сама на себе — вона забезпечує життєдіяльність системи накопичення, збереження й передачі культурно-інформаційного духовного продукту. А культурним виробництвом займаються галузі культурної індустрії, які мають функціонувати в системі народного господарства, економіки.

А яка функція Міністерства культури й мистецтв як галузевого центрального органу виконавчої влади в цілій живій системі культуротворення? Перше — не заважати культурному саморозвитку. Друге — здійснювати належне фахове управління інфраструктурою, яка забезпечує процес культуротворення, і визначати стратегічні пріоритети національної культурної політики на основі традиційних духовних цінностей, які в процесі актуалізації забезпечують еволюційну основу самореалізації нації в унікальній неповторності Українського світу.

Стратегічне завдання національної культурної політики — забезпечити повноцінне функціонування української культурної індустрії для виробництва необхідного суспільству якісного культурного продукту й тим самим захистити свій культурний простір, морально-духовне здоров'я нації від низкопробної продукції ерзац-культури.

У державах із вільною ринковою економікою розвиток культурної індустрії регулюється головним чином самим ринком. В Україні високий народний попит на культуру й водночас низький соціальний рівень життя не можуть повністю забезпечуватися існуванням галузей національної культурної індустрії, тому вони потребують державної підтримки.

Під впливом гнітючих реалій сьогодення та безперспективного майбутнього наша культурна орієнтація більше повернута в минуле, до пам'яті про кращі часи; ми більше зосереджуємося на емоційному переживанні свого минулого, яке прив'язує нас до мертвих сутностей. Ми не вчимося розрізняти в традиції мертвого й живого. Ми стаємо переважно охоронцями мертвого і втрачаємо своє нинішнє життя, не реалізуючи своїх потенцій у процесі еволюції.

Самі по собі історико-культурні пам'ятки, зібрані в державних музеях чи приватних колекціях (переважно з престижно-комерційною метою), ще не є чинниками духовного пробудження людини, культурного зростання нації. Ті музейні накопичення нагадують кладовища культурної спадщини. Щоправда, наші запущені музеї перебувають ще в гіршому стані, як наші кладовища. Хоч упорядковані кладовища й музеї — це передусім вияв нашого дбайливого ставлення до пам'яті предків. Але ж смисл їхнього минулого життя, його значення для нас — не в тлінних матеріальних рештках, а в духовній суті, явленій у нашій живій пам'яті.

Суть дівості культури як вищої нервової діяльності людини, як живого механізму самореалізації, самовідтворення нації якраз і полягає в тому, щоб актуалізувати духовну спадщину предків як основу саморозвитку сучасних поколінь, задіяти закодоване в пам'ятках знання в інформаційне поле української культури.

Нарощене творчими зусиллями людей і посилене культурною індустрією потужне національне інформаційно-культурне поле забезпечить суспільство високоцінною духовною поживою, що мобілізує духовно-інтелектуальні сили й волю нації для реалізації своїх потенційних можливостей.

Культура розширює межі реальності, визначає перспективу й формує сам процес нашої життєдіяльності, забезпечуючи тим самим подолання проблем нашого особистого, соціально-економічного й політичного життя. ■

Василь ШТОКАЛО, історик

Тернопілля — здавна багате на сонце та воду. Така його природа.

Тернопільщина розташована у південно-західній частині Подільської височини — центральній частині, умовно кажучи, Тернопільського плато, тому чудово освітлена сонцем.

Розкинулось Тернопілля уздовж верхньої течії Дністра, тож край цей називають ще тереном Верхнього Подністров'я.

Головна річка області — Дністер з його притоками: Золота Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Збруч. На півночі й північ-

Василь Балюх. Залішки: сонячні візерунки

СОНЯЧНЕ ТЕРНОПІЛЛЯ

ному сході Тернопільщини тече Іква — притока Стиру; беруть початок річки Вілія та Горинь — притоки Прип'яті.

Загалом, річки басейну Дністра займають — 82% та басейну Прип'яті — 18% території Тернопільської області. На Тернопіллі — понад 2400 річок і потічків сумарною довжиною понад 10 000 км. До того ж, річки Тернопілля утворюють природні межі краю.

Так, за течією Дністра завершується південно-західний край Тернопільщини, а річка Збруч служить межею на сході. Треба додати, що водам цієї спокійної річки судилось розділяти українців між різними політичними режимами упродовж XIV–XX сторіч. Саме по Збручу проходив кордон між Королівством Польським і Литовським Князівством; згодом — Річчю Посполитою і Московською державою, Австрійською імперією Габсбургів та Російською — Романових; Другою Річчю Посполитою Польською та СРСР. Крім того, на долю Збруча випало бути заборолом між Європою та Азією, цивілізацією й деспотичним самодержавством, демократією та тоталітаризмом. Таку невеселу історію має Збруч. Розташоване на межі цивілізацій, Надзбруччя як ще одна самоназва Тернового краю довгий час залишалось ойкуменом.

Одначе, Тернопілля було заселене ще в праминувшину й належало до прадавньої хліборобської цивілізації.

Трипільські старожитності Тернопілля

Доба Трипільля в Українських землях, зокрема на Тернопіллі, залишила багато своїх слідів — старожитностей. Заглиблюючись у наші давні, праісторичні, часи потрібно звернути увагу на наступне.

Хліборобсько-тваринницьке населення мідного віку швидко розвивалося в умовах родючих лесових і глинистих ґрунтів основної частини Правобережжя України, поширюючись за межі заплавів.

Північночорноморське хліборобство мідного віку було вирубним, на відміну від передньо- й середньоазійського — зрощувального. В лісостеповому Правобережжі домінувало мотичне хліборобство, згодом воно переросло в орне.

Особливого значення набуває використання великої рогатої худоби як тяглової сили: бик тягнув рала, волокуші, сани. Це підтверджують трипільські скульптурки биків запряжених у сани, а також зображення пар волів в упряжках.

З Тернопілля й поширювалося хліборобське суспільство, з умовною назвою — трипільці, далі в Україну, займаючи родючі простори від Подністров'я аж до Подніпров'я.

На Тернопільщині пам'ятки трипільської культури представлені, археологічно, розмаїто. У Тернопільській області виявлено численні докази-артефакти перебування племен трипільської культури усіх складових її розвитку. Однак, треба зазначити, що залишки пам'яток трипільської археологічної спільноти на Тернопіллі в цілому ще недостатньо вивчені.

Тому, до сьогоднішнього дня доводиться гадати чи була трипільська пам'ятка в Тернополі на Замковій горі, обмитій водами Серету та його лівої притоки Рудки? Розкопок так і не проведено.

Тепер, у світлі нових археологічних відкриттів ставиться питання про трипільські протоміста між Бугом і Дніпром — поселення площею 200–500 га з двоповер-

Вікентій Хвойка

Олег Кандиба (Олег Ольжич)

Василь Балюх
Тернопілля: до Святинь

ховими будівлями, потужними укріпленнями, храмами, зародками писемності. Такі процеси відбувались паралельно із зародженням найдавніших міст-держав у Месопотамії. Виходить, що фактично маємо незалежний центр утворення однієї з найдавніших аграрних цивілізацій, який знаходиться на території України. Варто ще раз наголосити, що хвиля зародження трипільських першоміст між Південним Бугом та Дніпром ішла з теренів Тернопілля, із Верхнього Подністров'я.

Ця археологічна культура бере назву від місцевості (село) Трипільля (Обухівський район Київської області), де в 1893 році вчений Вікентій Хвойка розкопав залишки поселення тоді ще невідомого суспільства.

Проте сліди тієї археологічної народності було виявлено раніше, у 1870-х роках, на західноукраїнських землях, знову-таки і на Тернопіллі, що входило до складу Австро-Угорської імперії. Тут культура отримала назву мальованої кераміки.

У 1889 році в селі Кукутені коло міста Ясси дослідник Г. Буцуряну відкрив поселення, яке згодом дало назву варіанту культури, розповсюдженому на території Румунії.

Таким чином, досі залишається проблема: визначення часу першовідкриття культури як в Україні, так і в повному ареалі її поширення, хоча з уніфікацією назви справа значно посунулася: Трипільля — Кукутені — така повна назва культури, що утвердилась на кінець XX сторіччя.

З другої половини XIX сторіччя й до кінця першої третини XX сторіччя динамічно досліджувалося Верхнє Подністров'я. Не припинялося обстеження трипільської культури і на Подніпров'ї. У 1920–1930 рр. перед затопленням великих ділянок водосховищами електростанцій розпочалися розкопки терену Південного Побужжя.

У дослідженнях Трипільля на сонячному Тернопіллі потрібно наголосити на таких двох важливих обставинах. Тут чи не вперше виявлено сліди мальованої кераміки, що викликало зацікавлення до наукового пошуку подібних старожитних

знахідок. І друге, саме на цьому терені вдалося намітити головні ознаки давнього суспільства України як ключ у подальшому вивченні схожих пам'яток і зробити перші підсумки.

Разом із тим, треба відзначити й те, що дослідження старожитного Трипільля України на західному й східному теренах до 30-х років XX сторіччя велося розрізнено, в силу політичних умов.

Уже в 1924 році дослідник Леон Козловський видав книгу про неоліт, у якій використав відомості про розкопки попередників на Тернопільщині. У хронологічній таблиці культур Балканського півострова, п'ята колонка присвячена мальованій кераміці України. У цій схемі трипільські поселення розміщені в сталій послідовності. Верхній ряд: Кошилівці (Заліщики, Тернопілля) — зверху, Більче-Золоте (Борщівщина, Тернопілля) — під ним. Нижній ряд: Попудня — зверху, під нею — Трипільля (Kozłowski Leon. Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit). — Lwów: T.P.N.P., 1924. — s.151). Поліхромну кераміку, зокрема з Більче-Золотого та Кошилівців, Леон Козловський розглядавав як 4 період неоліту з роками — 2500–2000 до н.е.

Відкриття Олега Кандиби (Олега Ольжича)

Восени 1928 та влітку 1929 років за дорученням Музею Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, в двох повітах галицького Поділля — Борщівському та Заліщицькому, побував дослідник Олег Кандиба (літературний псевдонім — О. Ольжич) (Кандиба Олег. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // Записки Наукового Товариства імени Шевченка. — Львів. Праці історично-філософської секції за редакцією Івана Крип'якевича. — Том CLIV (154). — С. 1–14). Варто зауважити, що з прізвищем цієї людини пов'язані — ґрунтовні вивчення старожитностей мальованої кераміки як на Тернопіллі й західному просторі поширення, так у загальній

складовій розвитку цієї яскравої археологічної культури України.

Тож, на тернопільських пам'ятках мальованої кераміки дослідник Олег Кандиба заклад розкопи у печері Вертеба (село Більче-Золоте), в селах Ланівці (Борщівщина) та Добрівляни (Заліщичина) і провів розвідки у селах Козачизна, Стрільківці, Більче-Золоте (сад) — Борщівщина; Новосілка-Костюкова, Голігради, Касперівці — Заліщичина. Такі польові обстеження дали можливість досліднику безпосередньо ознайомитися з поселеннями культури, яку він скрупульозно вивчав і виявити одночасно її чергові знахідки.

Під час розкопок у темній печері Вертеба — вперше Олег Кандиба з-поміж усіх попередніх її дослідників — зумів визначити чітке залягання культурних шарів з мальованою керамікою. За стратиграфією свого розкопу він установив, що над речовим шаром з більчецькою керамікою (нижче), залягав шар з — кошилівецькою (вище). Пізніше, у статті надрукованій у 1937 році д-р Олег Кандиба писав про розкопки у Вертебі, що мальована кераміка знайдена в різних верствах є двох відмін. А саме: типова більчецька, зроблена на червоному виглаженому тлі темно-гнідою барвою і кераміка кошиловецької відміни з червоними і чорними орнаментами на білому тлі.

На іншій, багатощаровій, трипільській пам'ятці в селі Добрівляни (її теперішня назва Заліщики), що розкопувалася ще від другої половини XIX ст. Олег Кандиба — знову вперше з числа попередників — прослідкував її стратиграфію. Було це надзвичайно вартісним відкриттям для з'ясування питання про поширення культури з мальованою керамікою на Верхньому Дністрі. У своїх записах він зазначив: «Вага добрівлянських знахідок поза багатством керамічного матеріалу та решток фауни, в безпечній стратиграфії. Є ще одна з небагатьох галицьких знахідок, що їх можна вжити як опірної точки для будови схеми розвитку української мальованої кераміки» (Названа праця, с.12).

Згодом, при переосмисленні побаченого, враховуючи відповідну

Кошилівецька кераміка

Василь Балюх
Загальний вигляд на урочище Обоз. 1998

Кошилівецькі зображення людей і тварин

Василь Балюх
Вигляд збоку на урочище Обоз. 1998

фахову освіту та підготовку, д-р Олег Кандиба зумів збагнути сутність і наблизитись до першооснов розвитку цієї культури. Це допомогло йому визначити — знову вперше в тодішній старожитній науці (археології) — відміни мальованої кераміки, що й відповідало послідовності її розвитку на Верхньому Подністров'ї.

Отже, зв'язуючими — за дослідженнями Олега Кандиби — виявилися три тернопільські пам'ятки трипільської культури, які розташовані в печері Вертебі (село Більче-Золоте), селі Добрівляни (цегельня), що переходить у Заліщики та урочищі Обоз, розташованому між селами Цапівці (тепер — Поділля) й Кошилівці. За двома першими — йому вдалося безпомилково відтворити почерговість залягання культурних шарів з мальованою керамікою. Таким чином, д-р Олег Кандиба з'ясував (також уперше) різновиди мальованої кераміки в єдиній цілісній культурі. За основу свого поділу він узяв чинник місцевих особливостей глиняних форм та візерунків на них. Згідно із залишеними старожитними слідами їм і дано назви: заліщицький, більчецький і кошилівецький.

Тож, визначилися такі різновиди кераміки: заліщицька — орнамент наносився чорною або червоною барвами на білому тлі; більчецька — чорною барвою на брунатному тлі; кошилівецька — чорною й білою барвами на червоному тлі або чорною й червоною барвами на білому тлі.

Як підсумок проведених досліджень д-р Олег Кандиба створив періодизацію, якісно нову від попередніх, де й показав почерговість залягання культурних шарів мальованої кераміки. Так, для позначення місцевих особливих відмінностей він ввів: «групи й фази» і найголовніше — виділив періоди «А» й «В» загального розвитку культури. Тернопільські пам'ятки: фази Кошилівці та Більче-Золоте увійшли до періоду В, а група і фаза Заліщики до — А. Отож, вагомо значущими виявилися наслідки поїздок Олега Кандиби на Тернопілля.

Можна припустити, що упродовж наукового пошуку тернопільські

пам'ятки, зокрема заліщицькі, привели Олега Кандибу до Шипинців (тепер Кіцманський район Чернівецької області). Сусідньої зної ще від другої половини XIX століття пам'ятки мальованої кераміки, яка обстежувалася теж багатьма вченими. Через певний час йому вдалося у монографії про керамічне мистецтво й знаряддя Шипинців, як зазначає д-р Ярослав Пастернак, проаналізувати окремі знахідки, поділити їх на глиняний посуд та пластику (фігурки жінок і тварин) і різне домашнє приладдя з каменю, кременю, кісток і рогів. Він точно розглянув це все за формою та орнаментикою з її символами як культового, так, можливо, й магічного значення фігурок. Жінка — знак родючості; бик — робочої сили (Kandyba O. Schipenitz — Kunst und Gerate eines neolithischen Dorfes (Buch zur Ur- und Frühgeschichte V). — Wien-Leipzig. — 1937. — 130 p. 10+8 p. tabl.).

Так, д-р Олег Кандиба зумів побачити в Шипинцях — знову чи не вперше та на жаль єдине, бо далі його думок не розпрацьовано — одну з головних пам'яток культури на початковій стадії її розвитку. Тож, зважаючи на збережену наукову спадщину доктора Олега Кандиби, що спрямована нащадкам, саме тут варто відшукувати залишені сліди у Шипинцях та поєднувати їх вивчення з розмаїтими викопними речами, рознесеними по світу. Адже це дасть можливість з'ясувати чимало питань, пов'язаних із народженням трипільських носіїв України. До того ж, Північна Буковина із минувшини України винесла промовисту самоназву Шипинецька земля...

У дослідженні про старшу мальовану кераміку Галичини Олег Кандиба простежив розвиток-еволюцію спіральної оздобы амфор («баняків») та пугарів і на тій основі й при доборі фарб виокремив глиняні вироби на два розділені ступені: 1) Незвисько; 2) Шипинці — Заліщики (Кандиба Олег. Старша мальована кераміка в Галичині // Збірник Українського Наукового Інституту в Америці. — Сент Пол, Мінн. — Прага. — 1939).

У підсумку д-р Ярослав Пастернак про археолога-дослідника Олега Кандибу зазначає, що він спричинився до відсторонення думки деяких раніших

дослідників про азійське, не місцеве автохтонне походження трипільських племен. Це є його тривким внеском у дослідження етногенезу українського народу (Пастернак Ярослав. Олег Кандиба, археолог — дослідник // Український Історик. — Нью-Йорк — Мюнхен. — 1969. — Рік видання шостий. — № 4 (24). — С. 5 — 11.).

Періодизація Трипільської культури

З відстані майже 50-річчя, дослідниця трипільської культури Катерина К. Черниш писала, що на середину 1930-х років створено нову періодизацію, яка побудована на співставленні різних орнаментальних мотивів (Kandyba O. Schipenitz... 1937). Цією періодизацією доволі точно відтворюється лінія еволюції трипільської культури у Верхньому Подністров'ї й на Верхньому Пруті. Періодизація трипільських пам'яток району, що розглядається, запропонована К. Маєвським (Majewski K. Studia nad kultura Trypilska // Archeologia. — Wrocław. — 1947. — №1) не внесла в схему О. Кандиби значних уточнень.

У 1949 році Тетяна С. Пассек запропонувала власну періодизацію трипільських поселень, підсумувавши напрацювання учених за попередні роки щодо послідовності розташування пам'яток. Зважаючи на виділені відмінності груп й фаз в періодах А та В, складених Олегом Кандибою, дослідниця розширила їхню змістовність за допомогою численних нових відкриттів та розкопок. Вона поєднала всі трипільські пам'ятки у єдиний процес розвитку культури, взявши за основу повний відомий ареал розповсюдження поселень Трипілья: Подністров'я, Південне Побужжя та Подніпров'я. З урахуванням уже відомих численних пам'яток, Тетяна Пассек розширила періоди Олега Кандиби, запропонувавши послідовність за трьома періодами розвитку: ранній — середній — пізній. До того ж, пізній період розділявся на північний та південний краї поширення культури (Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР. — Москва — Ленинград. — 1949. — №10).

Зображення людини на кошилівецькому посуді

Кошилівецька кераміка із символічними знаками

Мальоване і скульптурне зображення бика у пізньому Трипільлі. Кошилівець-Обоз

Така періодизація дала можливість внести численні новодосліджувані поселення в єдину схему функціонування трипільської культури, де можна було простежити відлік їхнього виникнення та зникнення. У 1950–1970 роках відновились пошуки пам'яток і розкопки поселень у Подністров'ї, Південному Побужжі та Подніпров'ї. Крім того, на Півдні України вдалося виявити і — могильники. При тому, треба додати, що цілком не використовувалися тоді й тепер тлінки трипільців у печері Вертеба.

Однак, чергові, знову кількісні відкриття в УРСР, додаючи розкопки на території Молдавської РСР, зокрема пізнього генезису культури Трипільля–Кукутені обумовили виділення місцевих (локальних) типів (груп). За принципом: поєднання кількох подібних поселень (у першу чергу за керамікою) в один тип. Тут знову виявилася необхідною методологія схематизації пам'яток, розроблена д-ром Олегом Кандибою. Рух виділення місцевих груп набув чинності на — пізньому етапі (С й Г), а згодом і на — середньому (В). Чи на — ранньому Трипільлі відбувалася — локалізація, ще не відомо.

Нові розкопки вимагали уточнень доповнень існуючої — схематизації. Таким чином, у 1980-х запроваджено синхронізацію пам'яток Трипільля–Кукутені з передбаченням локальних відмінностей. Тож, періоди розвитку: ранній, середній і пізній — збережені. Значно розширено географію поселень — на 9 регіонів. Зокрема, Північна Молдавія [Молдова] (межиріччя Прута і Дністра). Нижнє Подністров'я і Причорномор'я. Середнє Подністров'я (між ріками Жванчик і Немія). Верхнє Подністров'я і Верхнє Попруття. Середнє Подністров'я (між ріками Жванчик і Мурафа), Побужжя, р. Соб і Київське Подніпров'я. Побужжя (між ріками Соб і Синюха) і Канівське Подніпров'я. Волинь. Долина Жижі і правобережжя Прута. Молдавське Прикарпаття (район злиття з Серетом Бистриці і Молдови). Це значний крок

у дослідженні Трипільля — Кукутені. На загал, треба врахувати, що ця синхронізація невичерпна. У ній розділено пам'ятки (пізній і середній періоди) по ступенях і теренах розташування без подачі місцевих (локальних) субоб'єднань розпрацьованих в однотипні поселення, що входять до однієї групи. Не виключено, що можуть змінюватись (видозмінюватись) ступені періодів. До того ж, у періодах розвитку Трипільля — Кукутені не зазначено перехідних пам'яток, як і сам перехід цього старожитного суспільства. Отож, пошук триває.

За різновидами визначення років вуглецевим та каліброваним методами отримано дати трипільських пам'яток Тернопілля (розбіжність методів датування: 500–1000 років), які обчислюються в межах 2500–4750 років до н.е.

Отож, беручи до уваги усталений поділ, потрібно наголосити, що трипільські пам'ятки на Тернопіллі — є як на ранній, так і середній та пізній складових їхнього розвитку. При цьому, в Тернопільській області ранній та середній періоди досліджені значно гірше, ніж пізній.

Ранньотрипільські пам'ятки

Загалом, ранньотрипільські пам'ятки (кінець V — початок IV тисячоліття до н.е.) поширені на досить обмеженій території. У широтному напрямку — від східних відрогів румунських Карпат (басейн р. Серет) до басейну Північного Бугу й верхів'я р. Росі. У меридіальному — від північної межі причорноморських степів до верхньої течії Дністра, Пруту й Південного Бугу.

Ранньотрипільські поселення етапу А найкраще досліджені в басейні Дністра. Це — Лука-Врубловецька, Кам'янець-Подільщина (Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубловецкая // Материали и исследования по археологии СРСР. — Москва — Ленинград. — 1953. — № 38); Ленківці, Кельменецький район Чернівецької області (Черниш К.К. Ранньотрипільське поселення Лен-

ківці на Середньому Дністрі. — Київ. — 1959); Солончени I, Молдова (Мовша Т. Г. Глинобитное жилище раннетрипольского поселения Солончени I // Известие Молдавского филиала Академии наук СССР. — Кишинев. — 1955. — № 5/25; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материали и исследования по археологии СССР. — Москва-Ленинград. — 1961. — №84), Бернове-Лука, Кельменецький район Чернівецької області (Молдова) (Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материали и исследования по археологии СССР. — Москва-Ленинград. — 1961. — №84). Поселення цього часу розташовані на низьких ділянках, переважно мисах перших надзаплавних терас.

Яскравою ранньотрипільською пам'яткою Тернопілля є поселення в селі Окопи (Борщівський район), яке розташоване в особливому місці — впадання Збруча в Дністер. Воно розташоване за 2,5 км на північ від села, поруч із гирлом р. Збруч — лівої притоки Дністра. Ця трипільська пам'ятка займає нижню частину схилу пологої першої тераси Дністра й Збруча. Висота її рівної ділянки, смуга шириною 10 м, над рівнем води біля 5 м, далі на північ, вона поступово підвищується тощо.

Середньотрипільські пам'ятки

На цій складовій розвитку культури (друга половина IV — початок III тисячоліття до н.е.) поселення займають уже величезні простори лісостепу від східної Трансильванії до Дніпра. За дослідницею Тамарою Г. Мовшею, то був час найбільшого їх розвитку. Вони будували великі, інколи укріплені ровами поселення, які склалися з глинобитних жител, досить значних у розмірах та господарських споруд. На подібному родовому поселенні могло жити 20–30 сімей, у яких було 600–700 людей.

Основою господарства було орне хліборобство з перелоговою системою й скотарство. Розвивалися різні ремесла. Зокрема, високого розвитку досягає гончарство. У період розквіту культури (за Тамарою Г. Мовшею) виникають гончарні центри, де виготовлявся посуд на обмін. Так, на поселенні Жванець (Кам'янець-Подільщина) дослідниця розкопала гончарний район з 2-ярусних глинобитних печей складної конструкції і майстерні.

Значних успіхів досягнуто в оволодінні складними прийомами обробки міді та її сплаву зі сріблом, з'являється техніка лиття металу.

Пам'ятки розвинутого Трипільля — надзвичайно різноманітні: досліджено поселення та старовинні розробки кременю, майстерні з його обробки, а також скарби прикрас, знарядь праці й зброї, поодинокі поховання в межах поселень (Мовша Тамара Григорівна. Середній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. У трьох томах. Том перший. Первісна археологія. — Київ: Наукова думка. 1971. — С.165–177).

Поселення середнього Трипільля на території України відомі: у районі Верхнього та Середнього Дністра, на Пруті, Сереті, Бистриці, як і на середньому Дніпрі. До цього періоду відноситься і поселення — Кукутені, що дало співназvu культури (Трипільля–Кукутені чи Кукутені–Трипільля), а разом з тим і Аріушт, Верем'я (Обухівський район, Київщина), П'янишківе, Кадиївці–Бивки (Кам'янець-Подільщина), Коломийщина II, Володимирівна та інші. Важливі матеріали з висвітлення історії давньоземлеробських племен на середньому етапі, здобуто також у Румунії. Крім того, є й багаточисельні (стратиграфічно) пам'ятки: Поливанів Яр, Незвисько, Солончени II. І звичайно, поселення Трипільля.

Відомою середньотрипільською пам'яткою Тернопільля є поселення в селі Кудринці (Борщівський район).

Особливе місце в середньому Трипільлі Верхнього Подністрів'я належить уже згаданим тернопіль-

ським пам'яткам у Заліщиках (Добровляни) та Більче-Золотому (Борщівщина). Тут потрібно згадати ще дві Тернопільські пам'ятки — у селах Бодаки та Лози (обидва — Збарзький район). Загалом же, їм відводить окреме місце дослідник Микола Пелешишин у значенні пізнього Трипільля.

Пізнотрипільські пам'ятки

На початковій фазі пізнього періоду розвитку (початок III тисячоліття до н.е.) трипільська культура не зазнає помітних змін у порівнянні з попередньою добою. Це стосується загалом як Дніпра, Побужжя, так і Подністрів'я.

Наступна фаза розвитку культури (середина — друга половина III тисячоліття до н.е.) ознаменована надзвичайно помітними змінами в усіх сферах життя та побуту пізнотрипільських носіїв. У пошуках нових родючих земель і пасовиськ вони освоюють нові терени: східну Волинь, обидва береги Київського Подніпров'я, степові простори Північно-Західного Причорномор'я, де вступають у безпосередні зв'язки з носіями багатьох інших культур. Своєрідність пізнотрипільських пам'яток у різних частинах їхнього поширення настільки значна, що дослідники вдалися до виділення кількох окремих територіально-хронологічних груп або варіантів пізнього Трипільля.

У старожитностях пізнього Трипільля зникає багато рис, притаманних попереднім етапам. Вона набуває нових ознак, зокрема на територіях найбільш віддалених від корінних трипільських земель. Насамперед змінюється суть трипільського домобудівництва. Майже повсюди зникають притаманні трипільцям глинобитні майданчики та набувають поширення землянки. Помітних змін у пізньому Трипільлі зазнає керамічний комплекс. Різко зменшується відсоток мальованого посуду з відмуленої глини. Змінюються мотиви його розпису. Переважає кухонний посуд із різними домішками, що прикрашається заглибленим та шнуровим орнамен-

том. Зникають окремі старі типи посудин: грушовидні амфори, конічні миски, «біноклі» тощо і з'являються раніше невідомі округлотілі амфори з покришками, напівсферичні миски-чаші та багато інших форм. Усе більш схематичною стає антропоморфна пластика. Пізнотрипільські південні племена насипають кургани — цілковито новий тип поховальної споруди для Трипільля.

У другій половині XX століття вдалося виявити майже в усіх краях поширення пізнього Трипільля пам'ятки, які засвідчують, що культура початкових його фаз поступово переростає у своєрідні локальні утворення. Проте у Верхньому Подністрів'ї існує ще прогалина — між порівняно ранніми у системі пізнього Трипільля пам'ятками кошиловецького типу й поселеннями типу Касперівці, що завершують розвиток трипільської культури на цьому терені тощо.

Таким чином, «зникнення» Три-

Частинка (глиняна) з культового предмету культури Трипільля-Кукутені

Форми посуду культури Трипільля-Кукутені. Кошиловецька чаша (келик)

пілля не є раптовим актом утрати всіх його основних рис і трансформацією в культури епохи ранньої бронзи на Правобережжі України. У даному розрізі питання значну увагу було приділено дослідженню проблем хронологічного співвідношення та зв'язків пізнього Трипілля з сусідніми культурами. Вдалося з'ясувати характер контактів пізньотрипільських племен Волині та носіїв культури лійчастого посуду. Принципове значення у встановленні хронологічного співвідношення пізнього Трипілля із ямною культурою мали стратиграфічні спостереження на Михайлівському поселенні (Лагодівська О.Ф., Ша-

пошнікова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — Київ. — 1962) і в курганах степового півдня України. Тодішні стратиграфічні дані та уточнена на їхній основі хронологія культур енеоліту й ранньої бронзи Правобережної України (Захарчук Ю. Н. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волыни // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — Киев. — 1962. — Вып.12) не підтвердили досить поширеної думки у літературі про культурно-хронологічні зв'язки пізнього Трипілля із пам'ятками культур кулястих амфор і шнурової кераміки.

Нарешті, здобуті у 1960–1970 рр. матеріали допомагають визначити абсолютну хронологію пізнього Трипілля, який охоплює цілу другу половину III тисячоліття до н.е. Таку дату теж підтверджують наслідки радіовуглецевого аналізу.

Однією з найскладніших проблем залишається питання історичної долі трипільської культури, яке не знайшло свого остаточного розв'язання. Можна з цього приводу висловити лише припущення, що досить уніфікований характер найбільш пізніх трипільських поселень (типу Касперівці — Городськ, Печора) відбиває чинник консолідації трипільських племен, обумовлений в даний час появою на північному заході племен культури кулястих амфор, а в степу — просуванням на захід племен ямної культури. Перші з них, на межі III–II тисячоліття до н.е. займають майже усю лісостепову Правобережну Україну (окрім Середнього Подніпров'я), другі дійшли аж до Пруту, асимілювавши усатівські племена.

Як підсумок такої проблеми, вказується, що в будь-якому разі розв'язання питання історичної долі трипільської культури неможливо без поглибленого вивчення та врахування конкретної історії окремих груп трипільців, доля яких, мабуть, була різною.

Отже, за дослідником Ярославом Пастернаком, пізні трипільські пам'ятки творять 4 доволі відокремлені групи:

1) волинська (район горішнього бігу річок Тетерів, Случ і Роставиця по Східній Волині — Житомирщина);

2) на Київщині — обабіч Дніпра;

3) у Причорномор'ї — в районі Одеси;

4) в Подністров'ї (Пастернак Ярослав. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. — Торонто: НТШ, 1961. — с. 212).

Уперше, як зазначалося, пізньотрипільські поселення у Верхньо-

Кошівці-Обоз. Глиняні вироби і вироби з кістки

му Подністров'ї були відкриті в XIX ст. (Більче-Золоте, Семенів-Зеленче та інші). Серед пам'яток кошилівецької фази найбільш відомим є заголовкове поселення у селі Кошилівці (урочище Обоз).

У 1952–1953 роках невеликі розкопки були проведені на поселенні поблизу села Сухостав (тепер об'єднане з селом Яблунів Гусятинського району), де виявлено залишки наземного житла із значним речовим матеріалом.

Поселення у Семенів-Зеленче (Теребовлянський район) досліджувалось у кінці 1940-х — початку 1950-х роках. Посуд у Семенів-Зеленче в порівнянні з іншими поселеннями має спільні риси з керамікою кошиловецької фази.

Проведено невеликі розкопки у 1938 році на поселенні в Бодаках, Збаразький район Тернопілля, (Cynkolowski A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horuniem // Wiadomosci Archeologiczne. T.XXXIV. Z.2. — Warszawa. — 1969. — S.221–227), Лозах, Збаразький район Тернопілля, (Пелецишин М.А. Розкопки біля с. Лози у верхів'ях Горині // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — Київ. — 1970).

Поселення у Бодаках, на підставі особливостей посуду і його орнаментативності, може бути віднесене до межі середнього з пізнім етапами. Поселення у Лозах можна розглядати як синхронне звинячинської фази.

Пізнотрипільське населення поступово змінює топографію своїх розташувань. Воно оселяється тепер переважно на мисах високих давніх берегів рік, нерідко оточених глибокими ярами. Такими, наприклад, є поселення у Кошилівцях, Семенів-Зеленче.

Осідки трипільців перетворюються в своєрідні городища, укріплені самою природою. Проте, археологічні матеріали поки що не дають можливості повністю розкрити причини цього явища. Ймовірно, воно криється у внутрішньому розвитку трипільського суспільства та появи певних багатств у родових спільнот,

що призводило до поширення міжродових і міжплеменних сутичок. Важливу роль, особливо, у самому кінці існування трипільської культури відіграла і потреба захисту від зовнішнього ворога.

На пізньому етапі відбуваються зміни й у житловому будівництві. На кошиловецькій фазі основні технічні прийоми житлового спорудження залишаються старими. Зменшуються розміри наземних жител, стає простішою їхня конструкція. Долівка лише частково вимощується глиняними валиками. Інколи до глини, якою обмазувалися валики, домішувалася вохра, внаслідок чого долівка набувала червоного кольору — у Семенів-Зеленче. На поселенні у Кошилівцях збереглися лише глиняні печі. Вони невеликі, приблизно круглі (діаметр 1 м), черинь їх виліплена на шарі кам'яних плиток або фрагментів кераміки.

У експозиції Тернопільського обласного краєзнавчого музею відтворено трипільське двокамерне (2-кімнатне) житло. Воно наземне, стовпової конструкції, стіни глинобитні: з хворосту, обмазані глиною. Дах двосхилий, вкритий сніпками соломи з очеретом. У кутку — глиняна піч. Біля печі, підвищення — лежанка. У протилежному від печі кутку — вертикальний ткацький верстат (станок) у вигляді рами. Кожна нитка в його основі має глиняний тягарець. Біля печі стоїть глиняний посуд виготовлений вручну з відмуленої глини. Посудини різних форм вкриті поліхромним розписом червоною, білою, чорною фарбами. Посуд як кухонний, так і столовий. Поряд — великий зерновик з петельчастими вушками. Столові: миски, кухлики. У вітринці (біля печі) є трипільська пластика:

статуетки людських фігур — стилізованих жінок; тварин: корови, бики, вівці. Поряд знаходиться велика біноклевидна посудина, що мала ритуальне призначення.

У житлі представлений крем'яний інвентар — нуклеусами, сокирами, крем'яними серпами, ножами, скребками, наконечниками стріл і надзвичайно великим кам'яним молотом з просверленим отвором для руківля, кістяною мотикою, частиною зернотерки (на землі).

У основі відтворення цього трипільського житла взято відомості з археологічних розкопок, як і самі старожитності з таких поселень: Бучач, Заліщики, Калагарівка, Касперівці, Козина, Кошилівці, Семенів, Сухостав.

Можливо продовжували існувати і невеликі наземні житла, конструкцію яких поки що не виявлено. Залишки наземних жител знайдено на поселенні поблизу села Лози, у верхів'ї Горині. Від них збереглося кілька невеликих міцно випалених глиняних площадок, розміри яких не перевищували 2 x 1 м.

Експозиція Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Глиняна Піч

У пізньотрипільський час широкішого розвитку досягло виробництво крем'яних знарядь праці, чому значною мірою сприяли поклади високоякісного кременю в Подністров'ї та Західній Волині. Крем'яні знаряддя виготовлялися безпосередньо на поселеннях, що добре засвідчено на пам'ятці поблизу села Лози на Тернопільщині (Черниш Е.К. Оруддя труда тре-

польских памятников. Доклады и сообщения археологов СССР. — Москва. — 1966. — С. 104). Техніка їхнього виготовлення й типи майже подібні попередньому етапові. Це довгі пластини-ножі, які використовувались як вкладиші до серпів і долота з прошліфованими лезами. Можливо, що жителі деяких поселень, особливо розташованих поблизу виходу сировини на поверхню, виготовляли крем'яні знаряддя не тільки для власних потреб, але й на обмін із сусідніми племенами. Важливими для виготовлення знарядь і речей побутової були — кістки та роги тварин.

Глиняне виробництво, як і на попередній стадії, досить високо розвинуте. Однак простежуються певні ознаки — занепаду, що зокрема виявляється у спрощенні орнаменту появи монохромного розпису, а згодом майже в повному його зникненні. Одночасно з'являються нові форми посуду — чаші-миски із загнутою до середини верхньою частиною.

На ранній — кошилівецькій — фазі кераміка за технікою виготовлення та формами близька до попереднього періоду. Більшість посуду з поселень у Кошилівцях, Бодаках, Семенів-Зеленче, Кунісівцях й інших поселеннях — є з чистої глини. Її найчастіше рожева поверхня пофарбована візерунком, нанесеним чорною,

червоною деколи брунатною та білою фарбами. Найбільш поширеною формою посуду є різноманітні миски. Наприклад, миски з конічно розширеними стінками, інколи стінки їх нахилені у верхній частині до середини.

Використовувалися посудини з виділеними плічками й високою шийкою, що переходить у відігнуті вінця, а теж біконічні вироби, горщики з високою розхиленою шийкою. Для збереження рідини застосовувалися великі вузькогорлі глечики з двома вухами на плічках та подібні до них вузькогорлі посудини без вух. У культових цілях виготовлялися моно і біноклеподібні глиняні прибори. Орнаментальні мотиви, у порівнянні з попереднім періодом, стають дещо простішими, хоч техніка їх виконання досить складна. Найчастіше — це смуги горизонтальних ліній, що утворюють пояси, заповнені короткими скісними лініями різної ширини. Рідше — відрізки дугоподібних смуг, а оздоба стінки з прямих ліній. Трапляється, що горизонтальні лінії обведені зубчиками. У окремих випадках, як власне у нанесенні розпису в Кошилівцях, виступає: мотив рівнораменного хреста, дерева, ймовірно сосни.

Крім того, виготовлялася кераміка з домішкою піску, товчених черепашок. Основною формою — є невеликі опуклобокі горщики з високою розхиленими вінцями, часто прикрашені короткими вертикальними заглибленнями під краєм (і дещо вище найбільшої опуклості) стінок. Деякі посудини у Кошилівцях розмальовані пластичним орнаментом у вигляді кількох конічних гудзиків на плічках.

Пізньотрипільські жителі виготовляли і антропо- та зооморфні фігурки. Часто зображались домашні тварини (коротконогі й довгорогі воли, менше кінь і собака). Жіночі постаті передаються ще більш схематизовано. При тому за собаками розписних ліній на деяких статуетках — Кошилівці — відтворено риси одягу, взуття, а також прикраси, зачіску тощо.

Експозиція Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Трипільське дво-камерне (2-кімнатне) житло

Експозиція Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Глиняний посуд, виліплений вручну з відмуленої глини

Численними на місцях пізньотрипільських поселень є конічно-і біконічноподібні глиняні вироби. Вони нерідко оздоблені заглибленим орнаментом. Розкопано теж у великій кількості і грузила, конічні, з горизонтальним отвором у верхній частині. Усе це свідчить про значне поширення — прядіння й ткацтва.

У суспільному ладі пізніх трипільців також відбуваються певні зміни. Вони обумовлюються збільшенням ролі скотарства, появою на давніх просторах Європи нових племен, які просуваються на трипільські землі. До того ж, ряд внутрішніх і зовнішніх чинників (поки не досліджені) призводять до посилення ролі чоловіка у родовому виробництві та цілісному співжитті. Колишній материнський рід поступово розпадається на окремі невеликі сім'ї. Вони й надалі ведуть спільне господарство, становлячи велику громаду, в якій провідне місце закріплюється уже за чоловіком — патріархом. Одночасно в господарстві та побуті ще сильними залишаються багатовікові традиції материнських родових відносин, про що свідчать розкопані жіночі фігурки.

Поховальний обряд як й ідеологічні уявлення пізньотрипільських громадян досліджені слабо. Окремі залишки поховань із тілоспаленням відомі з поселень у Кошилівцях (урочище Обоз) і Кунисівцях, які містилися під долівкою житла. Загалом же, традиція поховання трипільців поступово в обряді переходить до тілоспалення. На одних теренах цей процес міг відбуватися швидше, в інших — повільніше. Ймовірно, тілоспалення має ритуальний характер.

Ідеологія на кошилівецькій фазі зазнає незначних змін у порівнянні з попереднім часом. Відносно ж завершальної частини розвитку трипільського суспільства, то устійнюється уявлення про навколишній світ і проникають нові риси світогляду. Одна з них це поява культу сокири, про що свідчать знахідки глиняних соки-

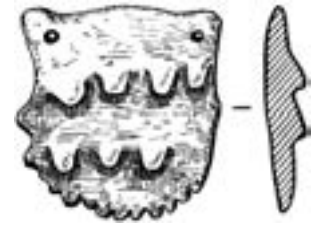
рок на деяких поселеннях у Румунії та Західній Волині, селі Лози у верхів'я Горині.

Кошилівецькі пам'ятки

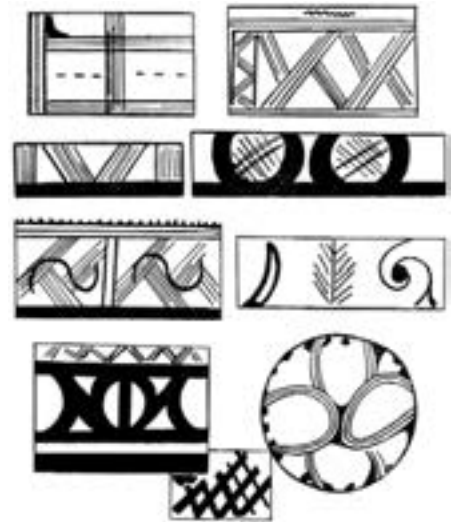
Кошилівецька пам'ятка — є знаковою в розвитку пізньотрипільської культури. Це частково підтверджується вже попередніми відомостями при загальному описі пізньотрипільської суспільності Верхнього Подністров'я. Однак про іншу частину — духовну — йтиметься далі. Тож дане трипільське поселення розташоване в урочищі Обоз, що розкинулось між селами: Поділля (Цапівці) та Кошилівці Заліщицького району Тернопільської області. Як зазначав дослідник Ярослав Пастернак воно розляглося на сонячному, з природи захищеному закруті потоку Джурина.

1878 року краєзнавець Антоні Шнайдер виявив тут жіночу глиняну скульптурку, вважаючи її зображенням римської богині Флори, а Обоз — місцем колишнього римського табору (Dwutygodnik naukowy... Krakow, 1878, I. — Сторінка: 328). 1998-го, цю подію відзначено проведенням міжнародної конференції (Трипільське поселення Кошилівці-Обоз. До 120-річчя відкриття. Наукові матеріали Міжнародної археологічної конференції. — Заліщики: Краєзнавчий музей, 1998. — 68 с.:св.).

У 1908–1912 роках на Обозі здійснював розкопки дослідник Кароль Гадачек. За наслідками своїх напрацювань Кароль Гадачек видав книгу (Hadaczek Karol. Osada przemyslowa w Koszylowcach epoki neolitu. Studya do poczatkow cywilizacji w polud.-wschod. Europie. — Lwow. — 1914. — 73 s.) та світлинник до неї (Album Des Fouilles. La Colonie Industrielle De Koszylowce De L'Epoque Eneolithique. Dresse Par Charles Hadaczek Professeur A L'Universite De Leopold. Les Monuments Archeologiques De La Galicie. — 1914. — 28 p.: 33 tabl.). Саме йому належить твердження, що дана пам'ятка була по-

Кошилівецький глиняний амулет

Кошилівецький розпис

селенням гончарів. Разом із тим, при різноманітних переміщеннях зникли записи його розкопів що згодом породило багато плутаних суджень. Адже це були єдині довготривалі і послідовні розчистки ділянок землі на Обозі.

Кошилівці своїми підземними старожитними багатствами зацікавили і дослідника Леона Козловського, який відважився на Обозі провести

Культурний біноклеподібний глиняний прибор

невеликі розкопки. Підсумки своїх археологічних обстежень він також надрукував (Kozłowski Leon. *Budowle kultury ceramiki malowanej w świetle badań przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezviskach i Buczaczu.* — Lwow: T.P.N.P., 1930. — 62 s.), проте кошилівецькі сліди розгубилися в узагальнених працях ученого та перекручених припущеннях.

Дослідник Ярослав Пастернак не закладав власного розкопу на Обозі, проте він одним із перших обумовив особливості кошилівецької кераміки. Зокрема, він пише, що у Кошилівцях переважають давні, устійнені трипільські форми. Однак, посуд стає — ширший, опукліший. З'являється нова форма: «біноклі» (умовно кажучи). Це два невеликі глиняні циліндри — вальці, порожні в середині й з'єднані між собою зверху, посередині та знизу. Обидва їх кінці, як і в «заліщицькому моноклі», розширені в формі мисочки без дна. Якщо на горішні мисочки напиналася тканина (болон), тоді це були малі подвійні барабани. Проте, можна припускати, що трипільські «біноклі» мали своє, нерозгадане ще призначення, можливо для домашнього культового обряду.

Треба додати, що вуха амфор були іноді заступлені пластично виробленою голівкою тварини — бика, барана або цапа. На одному уламку з Кошилівців (Album... 37) вуха глиняного виробу зображене у вигляді півмісяця і має на обох вгору звернутих ріжках голівку маленької тваринки. Можливо так проявлялася вигадлива фантазія трипільських гончарів.

Кошилівецький розпис. У його тематиці цілковито зникає: подвійна меандрова спіраль, що давніше оббігала цілу посудину довкола. Тепер вона розвивається на окремі: волоти чи скручені лінії. Нарешті, перемагає простолінійний геометричний орнамент у прямокутних полях. Творча уява трипільського митця, в пошуках нових форм, звертається тепер до геометричних візерунків (взорів) їхнього спрощення, «заспокоєння». Поруч з

мальованою столовою керамікою трапляється гірше випалений посуд для кухонного вжитку, прикрашений дряпаням (заглибленим) орнаментом і ямочками. Він чужий трипільцям, запозичений від степових племен Півдня України.

Пластика кошилівецького типу все ще стоїть на високому рівні. Масово виробляються жіночі й тваринні фігурки. У багатьох глиняних жіночих зображеннях передано: темною фарбою розпущене на плечах волосся, частини вбрання (запасака), нашийники та взуття. Сюди долучаються і культові посудини на людських ніжках.

З-поміж дослідників Обозу яскраву сторінку вписала Валентина П. Кравець. У 1953 році під загальним керівництвом Юрія М. Захарука вона провела короткотривалі розкопки. У 1955-му році за їхніми наслідками Валентина Кравець підготувала рукопис під назвою «Кошилівці», який так і пролежав понад 40 років (Кравець Валентина. Кошилівці. Археологічний нарис // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької / Ред. кол.: М. М. Романюк (відп. ред.) та інші. — Львів: Наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України, 1998).

Тож, Валентина Кравець стверджує, що є всі підстави вести мову про наявність у Кошилівцях двох культурних шарів різного часу. А саме: один — верхній, з майданчиками; другий — нижній, із землянками і печами. Дана гіпотеза підтверджується ще й фактом, що в літературі, особливо хронологічних схемах Олега Кандиби та К. Маєвського при переліку поселень, де знайдено т. зв. незвиський тип кераміки, згадуються й Кошилівці.

Дослідниця відзначає й таке. Зокрема, що площа урочища Обоз частково засаджена соснами, а частково використовується під селянські городи.

У східній частині урочища, при її розкопках, було виявлено: майданчик. Він залягав на глибині: 0,47–0,6 м від поверхні землі. Над ним тільки зрідка траплялися фраг-

менти кераміки та кістки тварин. Довжина майданчика: 8 м; ширина: 2 м. Завал стін житла, можливо не зберігся повністю, бо нижче, в бік схилу розчищено багато окремих шматків обмазки, немов кимось розтягнутих. Під час розчистки майданчика знайдено, крім черепків, кілька скульптурок, серед яких фрагменти жіночих статуєток, голівка бика з обламаними ріжками, фігурка корови.

Долівка житла вимощена глиняними вальками, які мають відбитки прутів (прутиків) чи колод, або з двох боків вони є плоскими. Вальки лежали безпосередньо на землі. У середині житла, поверх вальків, була плитчаста обмазка, уложена на площі: 1,3 на 0,7 м. Вона сильно ошлакована, що свідчить про наявність там вогнища. Біля плитчастої зашлакованої обмазки, з південного краю площадки, виступив півкруглий карниз. Він був обпалений і коли цей карниз розбирали на розкопі, виявилось, його спідня частина, яка торкалася обмазки, обпалена слабше верхньої. Подібні особливі вимостки з карнизми відомі з розкопок Є. Ф. Лагодовської на урочищі Пагурок коло села Сандраки (Лагодовская Е. Ф. Трипольское поселение в с. Сандраки Винницкой области и некоторые вопросы позднего Триполья // Краткие сообщения: Института истории материальной культуры УССР. Вып. 2. — С. 76).

При розчистці долівки житла, було відкрито перепалене захоронення розбитого черепа людини. Його кістки були зібрані вкупі, під сподом площадки.

Сильно обпалені дрібні кісточки людини були знайдені теж у двох місцях з південно-західного боку житла. Уже не під долівкою, а між блоками та на частково збереженій плитчастій обмазці, що була облямована глиною півкруглого карнизу. Там само виявлено верхню частину чоловічої статуєтки. На місці вогнища розчищено роздавлений, сильно ошлакований посуд.

Нижче майданчика, на схилі урочища, відкрито завал печі. Її

форма й контури окремих шматків обмазки свідчили, що піч була круглою та з півкруглим куполом. Черинь печі була зруйнована, але знайдено її окремі частини. Валентина Кравець припускає, що це була кухонна піч, бо ніяких ознак її виробничого призначення не виявлено.

Дослідження другого житла, розташованого також на північному схилі Обозу, дозволило простежити деякі особливості будови долівки приміщень. Глиняний майданчик було викладено масивними вальками, з одного боку рівними, а з другого — із відбитками колод. Наявні в деяких місцях долівки щілини, що утворилися через нерівне прилягання один до одного вальків, були немовби закладені шматочками обмазки. При більш уважному вивченні будови підлоги даного житла з'ясувалось, що попередньо обпалені на стороні вальки, укладали у спеціально приготовлену глиняну масу з густими домішками шамоту. За припущеннями Валентини Кравець, це зроблено у зв'язку з нерівним рельєфом ґрунту, оскільки житло будувалося на схилі урочища. Укладати вальки у тістоподібний розчин було, зрештою, зручніше. Адже тоді вони краще трималися й рівно лягали на цьому майданчику. Подібно до попереднього житла, розкопано круглу плитчасту вимазку, обнесу таким же парканчиком з глини, хоча вогнищевої частини встановити не вдалося.

Унаслідок проведених у Кошилівцях розкопок з'ясувалось, що на Обозі пізньотрипільський культурний горизонт розташований напівнічному схилі, доходить до берега вод Джурини. Далі на основі спостережень, можна припустити, що житлові будівлі тут були розміщені в — два-три ряди, уздовж схилу. На східному краю урочища, зораній поверхні селянських городів, зібрано керамічні фрагменти з покресленою спіральною орнаментациєю. Це засвідчує: про наявність там більш ранньої пам'ятки, яка відноситься до періоду В/І, згідно періодизації Тетяни С. Пассек.

Отже, отримані у 1953 році матеріали при розкопках на північному схилі урочища Обозу — хронологічно витримані. Вони складають єдиний комплекс пізньотрипільського часу. При тому, особливе місце займає глиняний посуд.

Кошилівецьку кераміку в цілому можна розділити на 3 групи.

Перша, найчисленніша, охоплює 2/3 наявних виробів. Вона виготовлена з добре відмуденої глини, без домішок. Поверхня посуду такої групи: підлощена, покрита рожевою чи білою фарбою. Візерунок наносився — червоною й чорною фарбами. Найбільш сталий мотив оздоблення — спіраль, що розпадається. Орнаментована верхня частина посуду (від вінчика дещо нижче найбільшої випуклості) поділена горизонтальними та вертикальними смугами на кілька часток, що розмальовані фарбою. По ній нанесено сітку дрібних багатозазових ліній, на тлі яких іншою фарбою виведено: есоподібну (хвилеподібну) спіраль. У окремих посудинах візерунок зроблений на природному тлі поверхні, тільки одним кольором — темнокоричневим або чорним.

Дана група розмальованої кераміки представлена наступними формами. 1) Широкодонні миски з конічними стінками. Окремий вид становить посуд: зі спірально вигнутими стінками. 2) Різноманітної форми келихи. Багато їх є — біконічної форми. У одних — кінець вінчика прямий, у інших вигнутий. Деякі взірці мають ручку, що з'єднується завершенням вінчика з переломом на боці. 3) Глечики з випуклими стінками та вузькою шийкою. Такі форми відомі й на поселеннях ранішого часу (більчецький та заліщицький), але як спостерігається, їхнє побутування продовжується й пізніше. 4) Найпритаманніша форма — кульоподібна амфора, якої не виявлено ні в заліщицьких, ні в більчецьких типах кераміки. Її появу, ймовірно, потрібно пояснювати впливом із зовні, зокрема, племен культури шнурової кераміки. 5) Біноклеподібний посуд.

Друга група кошилівецької кераміки — вироблена також із гарно відмуденої глини, але вже з домішкою шамоту. Вона складає десь 1/3 усіх керамічних знахідок. Як правило, поверхня посуду тієї групи — без лощення й розпису. Може траплятися, що поверхня на деяких посудинах покривалась тільки однією червоною фарбою (її залишки помітні на окремих фрагментах). За фарбою маси такий посуд не відрізняється від першої групи. У формі посуду — виділяються миски, деякі глибокі миски або макітри та амфори.

Насамкінець третя, зовсім незначна група — це кухонна кераміка. Вона вироблялася з глини із домішкою товчених черепашок. Барва маси: сіра. Поверхня оздоблена здебільшого різними шматками, вушками-ріжками. За формою — це в основному горщики та миски. Зустрічаються горщики на ніжках (як у Сухоставі). Число знахідок такого сорту кераміки маленьке: нараховується всього кілька фрагментів.

Таким чином, розглядаючи цілий кошилівецький керамічний комплекс, загалом, можна прийти до висновку. Кошилівецька кераміка з розписом і лощенням, мабуть, призначалась для користування — як столовий посуд. Дві ж інші групи служили — для кухонних потреб. Щодо посуду для варення у печах, то такими горщиками могли бути глиняні вироби, другої, групи. Адже посудини — третьої — групи навряд чи згодилися б для такої справи.

У значенні мистецько-візерункових закономірностей кошилівецького глиняного посуду, слід виділити свої особливості. Ця кераміка традиційна для поліхромного розпису, що наносився чорною (чи темно-коричневою), білою та червоною фарбами. До того ж, використовувалися різні відтінки таких фарб. Передусім, суміш червоної й білої фарб давала: ясний, майже рожевий, відтінок. Одна з перелічених фарб лягала на тло, дві інші створювали орнамент. Нерідко фоновим служила — природня барва

глиняної поверхні посудини. Проте завжди, якщо тло і не покривалося фарбою, воно всеодно підлягало лощенню.

Характер розпису кошилівецької кераміки в основному — геометричний. Якусь роль продовжують відігравати: спіральні візерунки, що виступають як додатковий мотив малюнку.

Окрім кераміки, на Обозі виявлено велике число глиняних пластичних зображень жінок, чоловіків, різних домашніх тварин. Можливо немає подібного іншого поселення, на якому в такій кількості та різноманітності траплялися б подібні вироби.

Перш за все — це розмаїття жіночих статуеток. Дослідник Г. Цегак відзначав, що у збірці Музею Дідушицьких у Львові було 110 фрагментів і цілих жіночих та 12 чоловічих фігурок, які виявив на розкопках у Кошилівцях Кароль Гадачек (*Cehak H. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce // Swiatowit. — Warszawa. — 1933. — Т. XIV*).

Жіночі пластичні зображення з кошилівецького поселення можна розділити на два різновиди: стоячі та сидячі. У свою чергу стоячі статуетки варто виокремити на постаті з роздільними й нероздільними ніжками. Усі вони вирізняються: стрункою формою зі слабо підкресленими ознаками статі. Од-

нак, на деяких старожитностях спостерігається ряд деталей, що відтворюють прикраси та одяг трипільських жінок. Ці речі передаються за допомогою техніки розпису або прочерку (рідше), а на окремих статуетках — поєднанням одного з другим. На більшості виробів вказано намисто й підвіски. Кілька статуеток має на спині прочерки-прикраси, що нависають на плечі або є схематизованим зображенням розпущеного волосся. Подібна риса відома на статуетках із села Сухоставу (Тернопілля).

Чоловічі фігурки виконані у тому ж стилі як і жіночі, але менш оздоблені. На окремих статуетках проглядається скісна смуга через одне плече; на одному з виліпів навколо чоловічих бедер видніються дві прокреслені лінії; на іншому — одна. Цікавою є статуетка з шоломом на голові. Статеві ознаки на всіх зображеннях позначені стримано.

На Обозі, окрім жіночих та чоловічих статуеток, виявлено багато фігурок — тварин. Перше місце з-поміж знахідок належить бику. Звертають на себе увагу зображення коня, барана, вівці, собаки. Виділяється також фігурка корови з уявно переданим вим'ям (у вигляді дірочок). Кілька фігурок із зображенням бика мають прямолінійний розпис по цілому тулубу.

З-поміж кошилівецьких знахідок є збірня клиноподібних сокир, виготовлених з м'якої породи каменю (сланців). Окремі з них мають скошені кінці леза, інші — правильної, прямої форми. Деякі вироби нагадують бойову зброю. Один, цілком кулястої форми з незакінченим посверленим отвором; інший, подовгуватого овального розміру, теж із незакінченим отвором і нагадує бойову сокиру-молот.

У Кошилівцях знайдено також вироби з металу: шило та мідну намистину, сережку.

Узагальнення археологічних матеріалів з кошилівецької пам'ятки на Обозі, зокрема її керамічного комплексу, дає можливість виділити спільні риси із поселеннями пізнього етапу розвитку трипільської культури на Правобережжі Ук-

раїни, власне з городсько-усатівським типом. Однак, знайти точну аналогію для кошилівецьких старожитностей серед поселень Подніпров'я (Євминка Козелецького району Чернігівщини, Кирилівська гора в Києві), а також поселень Колодяжне (Житомирщина), Лукаші (Баришівський район Київщини) та навіть Усатове (Біляївський район Одещини, тепер саме місто) дуже важко.

Старожитності Кошилівців доповнюються, значною мірою, знахідками з печери Вертеба (село Більче-Золоте Борщівського району Тернопілля). Тут поряд із керамікою кошилівецького типу виявлено фрагменти з відбитками шнура. Особливо цінним слід вважати вигнутий серпоподібний ніж (у 1950-і роки його місцезнаходження було невідоме); мідне 4-гранне шило та намистини з мідної пластинки у вигляді згорнутої трубки. З кістяних знахідок звідти відомі: пластинка, на якій зображено голову бика; антропоморфні кинджали (можливо статуетки-ідоли, кістяні псалії, подібні були знайдені в Усатові).

Таким чином, беручи до уваги розкопки Кароля Гадачека та Леона Козловського з Гордоном Чайлдом на Обозі; періодизацію Олега Кандиби розділену на фази залягання культурних шарів Трипільля у Верхньому Подністров'ї; узагальнення Валентини Кравець про Кошилівці разом з її особистими дослідженнями під керівництвом Юрія Захарука — усе це дало можливість виділити окремий тип кошилівецьких пам'яток або субоб'єднання в трипільській культурі на кінцевій стадії її існування.

Тож, додаючи наслідки розкопок, проведених у другій половині ХХ сторіччя у Верхній течії Дністра, можна підсумувати, що визначилось ряд пам'яток, які відносяться до даного типу. А саме, до кошилівецького субоб'єднання Трипільсько-Кукутенської археологічної спільноти зачисляються поселення розташовані в селах:

— Кошилівці, урочище Обоз, Заліщицький район Тернопілля, головне заголовкове;

Геометричний розпис кошилівецької кераміки

— Кунисівці, урочище Станкове, Городенківський район Івано-Франківщина;

— Семенів, що коло хутора Зелене, урочище Грушівка, Тербовлянський район Тернопілля;

— Сухостав, яке з'єднане з селом Яблунів, урочище Берестки або Голдри, Гусятинський район Тернопілля;

— Блищанка, пам'ятка «Блищанка-II», Заліщицький район Тернопілля;

а також місто Бучач, урочище Гора-Федір, та печера Вертеба (верхній шар), село Більче-Золоте, Борщівський район, Тернопілля.

Отже, узагальнюючи про Кошилівці як знакову пам'ятку, можна стверджувати, що це — особливе трипільське поселення у значенні загального розвитку хліборобської культури в Україні.

Кошилівецька «Оранта»

Особливою знахідкою в кошилівському субоб'єднанні трипільсько-кукутенської давньої спільноти, поза всяким сумнівом, є «Оранта».

Чи не вперше звернули увагу на цю пам'ятку у 1974 році (Пелешишин Микола. Племена трипільської культури // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. Доба первіснообщинного ладу. — Київ: Наукова думка, 1974. — С. 96–167). На сторінках цієї книги зазначалося, що привертає увагу фігурка з Кошилівців із схематично переданими і піднятими догори руками у позі, яка перегукується із зображенням східно-середземноморської богині — Оранти.

У 1990-х вагомий внесок у вивчення цього творіння трипільців зробили дослідниці Віра Гупало та Марія Піцишин (Гупало Віра, Піцишин Марія. Кошилівецька «Оранта» // Науковий збірник Львівського історичного музею. — 1995. — №2–3. — С. 16–22). Своєрідність форм, як зазначають науковці, притаманна артефактам Кошилівців, що вирізняє їх кераміку на тлі знахідок з одночасових поселень суміжних регіонів.

Вивчення особливостей моделювання енеолітичних скульптурок на пам'ятках Південно-Східної Європи дозволили фахівцям із давнього мистецтва розрізнити для кожного хронологічного періоду, художні, локальні стилі. На пізньому етапі трипільської культури показово є своєрідність, що притаманна для дрібної пластики усатівської культури в Північному Причорномор'ї (Збеневич В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — Киев: Наукова думка, 1974), а також культурам Чернавода в Румунії (Berqiu D. Quelques donnees preliminaires concernant la cisilasation de Cernavoda // SA. — 1964. — Т.ХІІ. — №1); Караново в Болгарії (Радунчева А. Доисторическое искусство Болгарии: пятое-второе тысячелетие до н.э. — София-пресс. — 1972); Кошилівці у Верхньому Подністров'ї (Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск: Наука, 1983. — С. 90–96). При тому, дрібна пластика з Кошилівців — це модельки оригінальної форми, де знайшла своє відображення система прийомів, яка визначена канонами образотворчого мистецтва даної культурної спільноти.

Кошилівецька «Оранта» — тривимірне зображення трипільської статуетки (зберігається у фондах Львівського історичного музею, під числом: А 21998).

Ця фігурка виліплена з суцільного шматка глини. Голова відсутня. У верхній частині тулуба вона — плеската. Її руки мають вигляд коротких відростків, що поєднує цю статуетку з фігурками, які почали з'являтися на середньому етапі Трипілья. Проте, у кошилівецької «Оранти», на відміну від наявних взірців, руки зображені доволі реалістично. Це вдалося передати через попарні глибокі насічки, що позначають пальці. Верхня частина фігурки у профілі прокреслена дугоподібним вільним розмахом по лінії рук і стану. Чіткими обрисами запрофільовано широкі округлі стегна фігурки, які плавною лінією переходять у прямі ноги. Невеличкі напівсферичні наліпи відтворюють

груди, а вертикальна борозна — пропорції ніг, слабопрофільна опуклість — ступні і широкий карнізоподібний виступ — сідницю. У напрямку рук, стегон, стоп ніг простежуються наскрізні отвори діаметром 2–3 мм. Висота збереженої фігурки 225 мм.

Привертають увагу загальні обриси скульптурки, в яких відсутній наголос на ознаках материнства. Гончар, обмежений суворими канонами (ще не дослідженими), зумів передати гармонію рис статурної дівочої постаті з високим тонким станом та тендітними персами. Стопи ніг розділяє плавна, догори слабопрофільована, широка (10 мм) борозна, яка в міру видовження трохи звужується (до 6 мм) та поглиблюється. Борозна значно відрізняється від заглиблених ліній, що ними традиційно позначались (розділялись) ноги у повній їхній довжині. На думку дослідниць Віри Гупало та Марії Піцишин, такий мистецький прийом говорить про особливе призначення кошилівецької «Оранти». Борозною немовби розводяться ступні, а скульптурка

Кошилівецька «Оранта»

набирає вигляду, ніби стоїть на розставлених майже до ширини плечей ногах. Борозна бере початок від ступнів і завершується вище колін. При тому не окреслюється верхня частина ніг, що, ймовірно, при її виготовленні їй не ставилося за мету. Дослідники вважають, що ця широка борозна є своєрідною знахідкою в позначенні одягу, який обвиває ноги під час ходи, найвірогідніше — довга сукня або спідниця, що спадає до самих стоп.

З'ясування додаткових рис дає підстави говорити, що статуетка в цілому окреслює людину не просто

Кошилівецька глиняна підвіска

застиглу з піднятими руками. Ось як описують стан кошилівецької «Оранти» вищеназвані вчені: «*Це вихоплена й увічнена мить динамічного руху, в якому вільний широкий змах зведених до неба рук, випрямлена як струна постать, облягаюча в момент стрімкого пориву одіж, передають експресію душевного злету людини. У цій скульптурці бачиться струнка постать у довгому вбранні. Розвівши в сторони долонями назовні зведені до неба руки, вона якби розкриває перед небесами душу в єдиному поривчастому і всеохоплюючому бажанні прилучитися до*

їх всемогутньої сили. Це не звичайна «прохачка», бо динаміка пози фігури яскраво говорить, що вона не прохає чогось, а священнодіє, знаходяться у містичному екстазі» (Гупало Віра, Піцишин Марія. Кошилівецька «Оранта» // Науковий збірник Львівського історичного музею. — 1995. — № 2–3. — С. 16–22).

Загалом, художньо-стильові якості моделювання кошилівецької «Оранти» дозволяють розглядати її як особливу скульптурку — жрицю. Крім того, фігурки виліплені в подібній іпостасі, що трактуються як посередниці між людьми та богами, зустрічаються на трипільських поселеннях рідко (Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья... — С.130). Така обставина свідчить швидше про їхню важливу роль у магичній обрядовості. Зображення в статурі Оранти поширені більше в споріднених чи синхронних до Трипільля культурах: Гумельниця I–IV; Руса; Селкуца; Вінча; Турдаш; Вучедол; пам'яток східного Середземномор'я (Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры // Советская археология. — Москва. — 1969. — №2. — С. 24–25). Проте, жодна із відомих фігурок з інших країв не володіє такою чистотою та виразністю ліній як кошилівецька «Оранта» (Каталог збірки «Трипільська культура» фондової групи «Археологія» Львівського історичного музею. Складений Марією Піцишин (На правах рукопису). — 1995. — 31 с.: машинопис).

Кошилівецький слід у трипільській старожитній спільноті пов'язаний зі ще одним, до кінця не вивченим, але рідкісним пластичним виробом — кошилівецькою глиняною підвіскою полімастичного характеру (Захарук Ю.Н. Глиняний амулет из с. Кошиловци. К вопросу о трипольской пластике полимастического характера) // Советская археология. — Москва. — 1960. — №2. — С. 229–235). Дослідник Юрій М. Захарук як один з перших її відкривачів відзначає, що складні релігійні уявлення енеолітичних мешканців Верхнього Подністров'я пов'язані з культом родючості, свідченням чого є амулет, знайдений у Кошилівцях.

Дослідниця Валентина П. Кравець як співвідкривач амулета також зауважує, що вдалося врятувати (під час короткотривалих розкопок 1953 року на Обозі) особливу знахідку — глиняний обпалений предмет. Він виготовлений у вигляді щита з двома наскрізними отворами вгорі. На його чільній частині — 7 наліплених сосків, а нижня сторона щитка — зовсім плоска. Виявлена пам'ятка — унікальна знахідка, якій немає аналогів у трипільській пластиці. До того ж, додається, що загадково виглядає глиняний дзвоноподібний предмет з двома дірками по краю.

З часом вдалося з'ясувати, що кошилівецька глиняна підвіска пов'язана з культом сонячного бика. Так, поєднання образів жіночого божества та бика знайшло втілення і в глиняному «рогатому» амулеті з кількома наліпними грудьми, знайденому на пізньотрипільському поселенні Кошилівці-Обоз.

Отож, підводячи підсумок про знахідки на Обозі великої кількості глиняних скульптурок разом з «Орантою» та глинобитними печами, можна висловити думку: *Кошилівці в добу свого розквіту відігравали значення — духовного осідку трипільців і одночасно були місцем створення релігійних пам'яток.* Разом з тим, кошилівецька «Оранта» уможливує наближення до суті вірування трипільської спільноти. Тут постає закономірне питання: подібні зображення виготовляв звичайний майстер чи одухотворена людина, скажімо особливі трипільські гончарі-мистці-духівники?..

Хліборобська традиція прадавньої України тісно пов'язана з обоженням земної сили родючості. У життєвому зерні чоловіка його долькою є жіноче божество. Адже мати народжує, плакає, продовжує батьківський рід. Українці протягом тисячоліть пронесли, зберегли виняткове ставлення, одвічну шанобливість до жінки-матері. Адже мати — берегиня, яка народжує дітей, оберігає сім'ю, родинне багаття; дружина, яка стала чоловікові помічницею. ■

м. Тернопіль

У другій половині 2004 року в столиці України відбулися дві знакові події, присвячені Трипільській цивілізації

Олександр ШОКАЛО

Стародавня цивілізація Східної Європи та її роль у формуванні світової цивілізації

30 вересня Міжрегіональна академія управління персоналом провела Першу Всеукраїнську наукову конференцію «Трипільська цивілізація — джерело української етногенези», приурочивши до цієї події відкриття на території Академії «Парку Трипільської культури» — першого в Києві архітектурно-ландшафтного ансамблю, що передає дух праукраїнської цивілізації.

У роботі конференції взяли участь відомі фахівці з археології, антропології, історії, психології, культурології, індології, іраністики, мистецтвознавства, точних наук з Києва та регіонів України. Обговорено комплекс важливих для нашого нинішнього життя питань праукраїнської духовної спадщини: населення Трипілья за даними антропології, Трипільська культура та формування індоєвропейських народів і культур, джерела слов'янської етногенези, духовно-адаптивний феномен українців-хліборобів, трипільський цивілізаційний чинник у формуванні засад самоорганізованості українського суспільства тощо. За матеріалами конференції готується до друку науковий збірник. 8–10 жовтня проходив Перший Всесвітній конгрес «Трипільська цивілізація», у якому взяли участь близько 300 представників з 50 країн світу: України (господарки цього міжнародного форуму), Австралії, Австрії, Андори, Аргентини, Бельгії, Білорусії, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Ватикану, Великобританії, Вірменії, Греції, Грузії, Данії, Естонії, Єгипту, Ізраїлю, Індії, Індонезії, Ірану, Іспанії, Італії, Казахстану, Канади, Китаю, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Пакистану, Польщі, Португалії, Росії, Румунії, Сербії і Чорногорії, Словаччини, Сполучених Штатів Америки, Туреччини, Угорщини, Узбекистану, Фінляндії, Франції, Хорватії, Чехії, Швейцарії, Швеції. Серед учасників конгресу були вчені різного профілю, викладачі вузів, представники державних і громадських організацій, комерційних та інших структур, тим чи іншим чином пов'язані з вивченням і популяризацією стародавньої трипільської культури та особливостей побуту трипільців — людей, які жили за 6–3 тисячоліття до нашої ери на тих землях, які нині входять до скла-

ду території України, Румунії, Молдови та інших сусідніх із ними держав.

Протягом трьох днів на засіданнях було заслухано й під час жвавих дискусій всебічно обговорено близько 30 змістовних доповідей, присвячених археологічним, історичним та іншим дослідженням унікальної Трипільської цивілізації, її економіки, духовної культури й антропологічному складу трипільців, вивченню різноманітних аспектів життя наших далеких пращурів тощо.

Під час роботи конгресу було розгорнуто тематичну виставку з колекцій, у яких зібрано різноманітні предмети трипільської культури, та здійснено презентацію щойно виданої «Енциклопедії трипільської цивілізації», яку підготувала велика група науковців і в якій зведено й систематизовано всю наукову інформацію, що є нині в розпорядженні вчених (випущено у світ два томи цього видання, а незабаром має вийти третій том). Всі заходи Конгресу відбувалися під егідою Національної комісії України у справах ЮНЕСКО та за сприяння меценатів культури Сергія Платонова і Сергія Тарути.

Підбиваючи підсумки роботи Конгресу, його учасники прийняли Резолюцію, де наголошено, що перший всесвітній форум з трипільської тематики виявився плідним і має, крім великого науково-пізнавального, не менш важливе суспільне значення. Такої думки дотримується й Генеральний Директор ЮНЕСКО Коїчіро Мацуура, який у своєму зверненні з нагоди проведення цього міжнародного форуму відзначив, що він «приверне увагу до цієї стародавньої цивілізації, пролле світло на існуючі дослідження та надасть можливість поділитися знаннями у цій сфері. ... Стане краща поінформованість суспільства про цю важливу цивілізацію Східної Європи».

Трипільська культура (у Молдові й Румунії її називають Кукутені) — унікальне явище в історії людства. Вона процвітала протягом 2,7 тисячоліть, починаючи приблизно з 5500 року до н.е. й відіграла безпрецедентну роль у становленні цивілізації на планеті Земля. Це вже було не первісне суспільство, а суспільство з атрибутами цивілізації. Трипільська цивілізація — це, перш за все, аграрна економіка. Саме в Трипільську добу

відбулася повна і остаточна перемога відтворюючого господарювання, що стало виявом тріумфу неолітичної революції. За всю історію ніщо не мало такого суттєвого впливу на життя людини, як перехід до рільництва. Здійснивши перехід до відтворюючих технологій ведення господарства, трипільці поєднали хліборобство з тваринництвом. У Трипільську добу люди подолали споконвічний страх перед голодом — і це було їхнім найвидатнішим досягненням. У Трипільлі люди вперше звільнились від постійних турбот про їжу і в них з'явилося дозвілля для будівництва осілих поселень, виготовлення посуду, занять мистецтвом, розвитку міфологічних уявлень. Отже, у трипільців були всі три необхідні умови, що роблять людину відносно незалежною від природи, а отже формують основи цивілізації — це поява нових видів ефективних знарядь праці, отримання надлишків продуктів харчування і будівництва осілих поселень.

Нині у дослідженні Трипільської цивілізації розпочинається новий етап, пов'язаний з перенесенням акценту зі збору нових даних (при всьому незаперечному їх значенні) на концептуальне, світоглядне осмислення цього феномену. Настала пора вивчати спадщину Трипільської доби не тільки в археологічному, а й в етнокультурному, етнополітичному аспектах, адже історико-культурний феномен Трипільської цивілізації інтегрований багатьма своїми вимірами в сучасну культуру й політику України. Ця унікальна цивілізаційна спадщина стає одним із важливих чинників зростання міжнародного іміджу Української держави.

З метою подальшого масштабного розгортання роботи в цьому напрямі, зокрема в плані дослідження, збереження пам'яток Трипільської цивілізації й популяризації цих знань, на думку учасників Конгресу, доцільно створити постійно діючий Музей Трипільської цивілізації та Координаційну раду з питань Трипільської цивілізації з числа представників різних наук.

З огляду на це, наступні міжнародні конференції й конгреси, присвячені Трипільській цивілізації, мають стати традиційними й регулярними за відповідної підтримки з боку Української держави. ■

Переміщення українців: дійсність, якої можна було уникнути

Погляд з Тернополя на нову міграцію та еміграцію

Сонячне Тернопілля: край багатий та родючий, який у радянські та пострадянські часи перетворився в один з найвідсталіших регіонів. Тому й виїзд із Тернопільської області, при тім як і з України, щоразу набуває означених тенденційних форм. Така особливість за останні роки, на жаль, не зменшується. Нова хвиля українських переміщень настільки вкорінилась на Галицькому Поділлі, що мабуть, сьогодні немає родини, де б не було заробітчан, які подались за кордон.

Пояснень щодо причин міграцій з Тернопілля є чимало. Проте, самі причини залишаються сталими. Тернопільська область як приєднаний (1939) терен Західної України до УРСР у кордонах СРСР залишався сільськогосподарським. Промислова частка індустріального розвитку нарощена у 50–80-і роки ХХ сторіччя була незначною й загалом зосереджувалась у самому Тернополі. Тут за часів радянської влади було збудовано кілька, як у майбутньому виявилось невисоколіквідних, підприємств. А саме: Тернопільський комбайновий завод (цукрозбиральних машин); Тернопільський бавовняно-прядильний

комбінат «Текстерно»; підприємство «Ватра» (виготовлення освітлювальних приладів); заводи «Оріон» і «Сатурн», спрямовані на випуск технічної продукції. Усі вони були пов'язані в систему чіткого централізованого (через Москву) виробничого циклу. У районах області, за незначним винятком Чортківського, зберігались ознаки промислового відставання, закладені ще у 1939 році. Проте, там розвивалось буряківництво з дев'ятьма цукровими та спиртовими заводами.

Таким чином, з різким зменшенням виробництва і навіть закриттям названих підприємств вже на середину 90-х років ХХ ст. почалось вивільнення значної кількості робітників, які по суті стали безробітними. У цей час і проявляється тенденція до виїзду за кордон з метою заробітків, яка в перші роки ХХІ ст. перетворилась у суспільну проблему України, особливо Тернопілля як її складової. Про це, зрештою, мова далі.

За даними, оприлюдненими відділом перепису населення Тернопільського обласного управління статистики, чисельність мешканців області на 5 грудня 2001 року становила 1 142 тис. осіб. Сільське

населення переважає над міським: 656,8 тис. на 485,2 тис. За статевою ознакою: жінок — 611,7; чоловіків — 530,3. Відбулося помітне зменшення чисельності населення Тернопільської області, як і в цілому в Україні, у порівнянні з даними 1989 року.

Однак, заробітчанський хліб виявився надто дорогим і навіть гірким. Про це можна судити хоча б із статей у періодиці, які почали потроху друкуватись на Тернопіллі. Назву лише частину з них як свідчення негативної української дійсності, якої можна було уникнути. Отож, слово за дописувачами й журналістами: Людмила Овсяня. Хто залишиться з тобою? // Вільне життя. — 2002. — №56 (14220). — 6 червня; Лана Демич. Сльози заробітчанського Амура // Тернопільська газета. — 2002. — №24 (337). — 12–18 червня; Яніна Чайковська. Новітні секс-рабині. Ніколи не пізно починати все спочатку // Тернопіль вечірній. — 2002. — №24 (1159). — 12 червня; Ростислав Ленчук. Мама із заробітків не повернулась // Нова Тернопільська газета. — 2002. — №27 (101). — 10 липня; Володимир Лівінський. Українська «полуничка» у польських борделях // Тернопільська газета. — 2002. — №29

Василь Балюх
Кровинка: передосіння задума

Михайло Бенч
«Руки працювоти». Із збірки «Хліб»

(342). — 17–23 липня; З фальшивим паспортом далеко не заїдеш // Свобода. — 2002. — №99 (1581). — 28 вересня; Яніна Чайковська. Вийти заміж за кіпріота. З родини на весілля не запросили нікого // Тернопіль вечірній. — 2002. — №44 (1179). — 30 жовтня; Мирослава Васишин. Ціна заробітків // Вільне життя. — 2003. — №63 (14357). — 21 червня; Іванка Гошій. «Я саме була у ванні, коли помер дід, якого доглядала...» // Нова Тернопільська газета. — 2003. — № 26 (151). — 9 липня; Марія Ільницька. Біль та щастя, подаровані Італією // Тернопільська газета. — 2003. — №41 (406). — 8–14 жовтня тощо.

Отже, на порозі III тисячоріччя, в нову добу українського державотворення, ми зіткнулися віч-на-віч із ключовим питанням: чи буде з ким будувати-розбудувати незалежну Україну. Тому сьогодні, ми повинні взятись за подолання болючої проблеми — українських переміщень. У цьому сенсі пропонуємо прислухатись до тернопільських науковців, які вивчають проблеми трудової міграції... ■

Василь ШТОКАЛО

Оксана ШИМАНСЬКА,
кандидат економічних наук, старший викладач
кафедри економічної теорії Тернопільської
академії народного господарства

Українська трудова міграція: особливості, сучасний стан та пошук шляхів управління

З а умов інтенсивного розвитку інформаційного суспільства виняткової ваги набуває проблема формування міжнародних економічних відносин щодо управління працездатного населення, що набули вибухового характеру як в Україні, так і у глобалізованій економічній системі в цілому. Щорічно в пошуках роботи у світі офіційно мігрує 25 млн. осіб. З урахуванням обсягів нелегальної міграції загальна чисельність трудових мігрантів у 3–5 разів вища. За різними оцінками фахівців, за межами України з ме-

тою працевлаштування нині перебуває близько 7 млн. громадян.

Можна констатувати, що з набуттям Україною статусу незалежної держави розпочалась нова хвиля української трудової еміграції, яка обумовлена трансформаційними процесами, що відбуваються в українській економіці. Зокрема, затяжний економічний спад у нашій країні супроводжувався безперервним вивільненням працівників та поглибленням диспропорції між пропозицією робочої сили та попитом на неї. І хоч за останні роки в економіці України намітились ознаки позитивної динаміки, погіршення ста-

ну ринку праці триває. Появляється це тим, що ринок праці (а ще більше міжнародний ринок праці) є інерційною системою. Тут обов'язково виникає так званий часовий лаг у кількісних змінах показників макроекономічного розвитку, з одного боку, та змінами у співвідношенні між попитом і пропозицією на ринках праці – з іншого. Саме тому, незважаючи на певне зростання попиту на робочу силу, переважаючою тенденцією сучасного стану зайнятості працездатного населення залишається тенденція до її зниження. Так, за останні 10 років загальна чисельність зайнятих у галузях економіки зменшилась майже на 25%, тобто кожен четвертий працівник за порівняно короткий термін залишив сферу суспільного виробництва. У зв'язку з тим, що в українській економіці спостерігаються тенденції до збільшення кількості непрацюючих, зростає так званий коефіцієнт утримання (відношення кількості непрацюючих до кількості працюючих). Відтак, за період з 1991 до 2001 року він зріс майже у 1,5 рази [1:23].

Поглиблюються негативні процеси в розвитку трудового потенціалу, які проявляються у звуженні демографічної бази його відтворення через зниження народжуваності, збільшення смертності, скорочення тривалості життя. За оцінками українських фахівців, основні тенденції несприятливої демографічної ситуації зберігатимуться до 2010 року і становитимуть загрозу подальшого формування трудового потенціалу України.

Варто зазначити, що надзвичайно гостро стоїть проблема повноцінного відтворення робочої сили. Протягом 1991–2001 років відбувалося постійне знецінення робочої сили, знизилась питома вага оплати праці у ВВП (з 53,1% у 1990 році до 44,5% у 1999 році) [7:73]. Скорочення реальної заробітної плати випереджує падіння ВВП та зниження продуктивності праці. Заробітна плата скоротилася до рівня, який не забезпечує працівникові

обсягів споживання матеріальних благ, достатніх для розширеного відтворення його фізичної та інтелектуальної здатності до праці. Міжнародні порівняння вартості робочої сили на годину ще більше підтверджують її знецінення. Так, в Україні вона становить 0,43 дол., у той час як у Німеччині – 25 дол., у Японії та США – 16, Франції – 15,5, Південній Кореї – 7,5 дол. Причина в тому, що ми намагаємося вирішити проблему заробітної плати через механічне її збільшення, тоді як необхідно оптимізувати структуру та розміри виробничих витрат, удосконалювати систему оподаткування, ціноутворення, інвестування та політику зайнятості [8:30–31].

Досвід успішного розв'язання проблем ринкової трансформації в таких країнах як Словенія, Чехія, Угорщина, Польща, Естонія свідчить про те, що суто ринкові засади функціонування економіки починають проявляти себе лише на тій стадії розвитку, коли рівень середньої заробітної плати (ціни праці) починає перевищувати певний мінімум. Реальне зростання виробництва у цих країнах розпочалося лише тоді, коли середньомісячна платня підвищилась до 300 дол. і вище. Незважаючи на те, що у 2003 р. середньомісячна номінальна заробітна плата в Україні перевищила прожитковий мінімум, однак це не справило відчутного впливу на рівень добробуту українських громадян. Це дає підстави говорити про існування певного закономірного зв'язку між рівнем реальної заробітної плати, з одного боку, і суто ринковими зрушеннями попиту, пропозиції та рівноваги ринку праці – з іншого. Такий внутрішній, сталий, причинно-наслідковий зв'язок варто трактувати як закон критичної маси реальної заробітної плати. Можна дискутувати з приводу точного кількісного виміру цієї критичної маси, але наявність такого внутрішнього зв'язку не підлягає сумніву. У такій ситуації трудова еміграція з України може стати передумовою

розв'язання низки важливих соціальних проблем, а її масштаби матимуть тенденцію до зниження лише у випадку поступового наближення прибутків громадян України до рівня країн, які тепер поглинають значну частку української робочої сили.

Окрім позитивного ефекту еміграційні процеси мають і негативні наслідки. Україна в останні десятиліття втратила велику кількість висококваліфікованих працівників у зв'язку з невірними орієнтирами в стратегії соціально-економічного розвитку. Якщо у попередні роки емігрували представники переважно робітничих професій, то в останні роки з орієнтацією на працевлаштування за кордон виїжджають висококваліфіковані працівники (науковці, творча інтелігенція, медики) й студенти. Це пов'язано з тим, що протягом останніх 10–15 років Україна втрачає передові позиції в розвитку освіти та НТП у зв'язку з відсутністю достатнього фінансування наукових розробок, низьким рівнем заробітної плати у сфері освіти та науки, слабкою матеріально-технічною базою науково-дослідних установ. За час 1995–2000 рр. з України виїхало більше 500 наукових працівників вищої кваліфікації, переважна більшість яких емігрувала до США [6:458]. Ця достатньо загрозлива тенденція може в подальшому негативно вплинути на розвиток наукомістких галузей і суттєво знизити рівень конкурентоспроможності робочої сили.

У наш час міжнародне співтовариство вступає в нову еру, в якій домінуючими чинниками виробництва стають знання та інформація, що призводять до виникнення нових форм бізнесу. Відставання України у галузях, що визначають НТП і, паралельно, виїзд уже підготовлених висококваліфікованих спеціалістів за кордон, ще більше відкидають її на периферійні місця у світі. Варто зауважити, що в економіці знань зростання досягається світовим НТП, потенціал якого – біля 90% всіх

вчених світу. Отож входження України в міжнародний ринок праці передбачає скорочення частки зайнятих некваліфікованою працею та збільшення частки працівників, діяльність яких пов'язана з сучасними інформаційними технологіями, підвищення якості робочої сили. А це, в свою чергу, обумовлює необхідність орієнтації на новий тип кваліфікованого працівника, який здатний до постійного оновлення отриманих знань і зацікавлений у систематичному підвищенні рівня своєї кваліфікації.

Сучасний етап української трудової еміграції характеризується також зростанням обсягів нелегальної міграції, що не було властивим попереднім етапам розвитку внутрішніх трудової міграційних процесів. Т. Петрова, зокрема, констатує, що кількість виїздів з України протягом року становить 3–4 млн. [5:43]. І. Гнибіденко наводить цифру приблизно у 5 млн. осіб [2:19], а С. Мельник — 5–7 млн. виїздів щорічно [4:42]. Як бачимо, розбіжність у визначенні кількості трудової емігрантів з України досить велика. Перевірити ці дані немає можливості, оскільки трудова еміграція відбувається переважно неофіційними шляхами, найчастіше під виглядом туристичних поїздок. Таким чином, на даний момент в Україні не існує ефективних методик, способів і можливостей визначення реальної кількості емігрантів, які виїжджають за кордон з метою працевлаштування.

Дані офіційної статистики щодо виїздів громадян України за кордон з метою працевлаштування на два порядки нижчі від вищевказаних (табл.1). Так, наприклад, у 2002 році чисельність наших трудової емігрантів за кордоном становила всього 40 683 особи, що на 12,0% більше, ніж у 2001 році, і на 44,1% більше, ніж у 1999 році.

Рейтинг країн, у яких офіційно працевлаштовуються громадяни України, свідчить, що перше місце протягом останніх трьох років впевнено утримує Греція, де працює понад 30% усіх офіційно зареєстрованих

них трудової емігрантів (табл. 2). За період 1996–2000 рр. в цій країні працевлаштований кожний третій громадянин України (32,5%), що тимчасово виїхав за кордон з метою працевлаштування [3:66]. Останнім часом змінили свої позиції Кіпр та Ліберія, до яких з метою працевлаштування виїхало більше наших співвітчизників, ніж у попередні роки. Протягом 2002 року за офіційними даними українські громадяни виїжджали з метою працевлаштування у 69 країн світу, тоді, як, наприклад, у 1998 році їх було 45 [9]. Таке збільшення свідчить про посилення про-

цесу дифузії трудової еміграції з України по країнах світу.

Оскільки офіційна статистика не дає реальних даних щодо рівня, стану, динаміки та економіко-географічного розподілу трудової еміграції, за підтримки головного управління економіки Тернопільської обласної державної адміністрації було проведено соціологічне опитування у формі анкетування з метою вивчення сучасного стану трудової еміграції у Тернопільській області. Об'єктом дослідження стали громадяни, які безпосередньо зверталися за закордонними паспортами

Таблиця 1

Чисельність громадян України, які тимчасово працювали за кордоном (за формами працевлаштування) у 1996–2002 роках¹

Рік	Чисельність громадян України, працевлаштованих за наймом, осіб	Чисельність зайнятих у межах договорів підряду, осіб	Разом
1996	8964	2852	11816
1997	16692	2049	18741
1998	22512	1885	24397
1999	26561	1663	28224
2000	33260	475	33735
2001	36127	202	36329
2002	40570	113	40683

¹ Примітка. Складено за [9].

Таблиця 2

Рейтинг країн-реципієнтів трудової еміграції з України

Місця	2000 рік			2001 рік			2002 рік		
	Країни	Q _{TE} , осіб	K _П , %	Країни	Q _{TE} , осіб	K _П , %	Країни	Q _{TE} , осіб	K _П , %
I	Греція	11362	33,7	Греція	12442	34,2	Греція	14151	34,8
II	Кіпр	4343	12,9	Кіпр	4979	13,7	Кіпр	6258	15,4
III	Чехія	3501	10,4	Чехія	3514	9,7	Чехія	3717	9,1
IV	Велика Британія	2720	8,1	Велика Британія	1328	3,7	Велика Британія	2290	5,6
V	Росія	1474	4,4	Росія	1275	3,5	Росія	1380	3,4
VI	Інші країни	10335	30,5	Інші країни	12791	35,2	Інші країни	12887	31,7
	Всього	33735	100		36329	100		40683	100

Примітка. Розраховано за [9]. Q_{TE} — кількість трудової емігрантів, K_П — коефіцієнт преференції (K_П = Q_{TE i-тої країни} : ∑Q_{TE} × 100).

до Відділення громадянства, паспортної та імміграційної служби Тернопільського МВ УМВС України в Тернопільській області у січні 2002 року. Кількість респондентів, які підлягали опитуванню, визначалась терміном проведення соціологічного дослідження і склала 500 осіб. Таким чином, здійснено обробку 500 анкет, кожна з яких включала 20 запитань, тобто, в ході опитування отримано 10 000 анкетних відповідей. Проведене соціологічне дослідження дало змогу окреслити своєрідний портрет українського трудової мігранта (рис.1) і сформулювати низку важливих висновків, а саме:

- українську трудову еміграцію не слід розглядати як випадкове і тимчасове явище;
- виїзд наших громадян за кордон з метою працевлаштування був і залишається однозначним — до держав з вищим рівнем матеріального добробуту;

– аналіз вікової та статевої структури емігрантів свідчить про те, що за кордон у пошуках роботи виїжджає найконкуренентоздатніша частина робочої сили України;

– тривалість перебування за кордоном українських трудової мігрантів переважно становить рік або два (у більшості випадків робота, яку вони виконують, пов'язана з важкою фізичною працею і, як правило, вважається неprestижною для місцевих робітників).

Інтеграція України у світову, й передусім загальноєвропейську економіку, передбачає розробку ефективної державної політики щодо управління еміграційними процесами. Державна політика втручання у трудової міграційні процеси — невід'ємна складова міжнародних економічних відносин, що визначається рівнем економічного розвитку країни, її національними традиціями, панівною суспільною ідеологією і менталітетом нації, струк-

турою існуючої системи соціального захисту. Вона у більшості розвинутих країн світу, по-перше, охоплює широкий спектр форм і методів прямого й опосередкованого впливу держави на ефективність трудої міграційних процесів, не виключаючи при цьому можливість підтримки окремих еміграційних потоків, створення пільгових або, навпаки, обмежувальних умов для еміграції; по-друге, доволі чітко окреслює спрямованість функцій спеціальних державних установ у напрямі підвищення мобільності робочої сили шляхом переміщення певної її частини за межі держави в такі умови праці та побуту, коли можна здійснювати ефективну трудову діяльність, спрямовану на зростання добробуту як країни-донора, так і світового співтовариства.

Формування міжнародних економічних відносин у міграційній сфері передбачає враховування системи інтересів учасників трудої міграційного процесу, а саме: особистих інтересів трудої мігрантів, які зазвичай «виграють» від зміни громадянства чи місця життєдіяльності; національно-державних інтересів країни-донора, яка експортує робочу силу (вона одночасно несе певні витрати); національно-державних інтересів країни-реципієнта, що, як правило, отримує вигоду від залучення у її економіку іноземної робочої сили; інтересів міжнародного співтовариства, що одержує позитивний ефект в результаті подібного обміну, бо внесок робочої сили у світову економіку й цивілізацію вищий там, де кращі умови для трудової діяльності й побуту. Конкретні напрями управління експортом робочої сили вимагають вироблення відповідної міграційної стратегії держави, її активної або пасивної позиції щодо виїзду громадян за кордон для працевлаштування.

Вибуховий характер трудої міграційних процесів в Україні вимагає проведення активної еміграційної політики, яка повинна захищати не лише інтереси особи, а й забезпечити рівноважне, пропор-

Рисунок 1. Портрет українського трудової мігранта

ційне функціонування ринку праці в Україні. Необхідно сприяти виїзду тих категорій трудоемігрантів, які не користуються попитом на українському ринку праці і, навпаки, обмежувати виїзд працівників з тих галузей економіки, де є потреба в робочій силі та регулювати вплив у небажаних масштабах представників дефіцитних професій. Зокрема, одним з важелів стримування «впливу мізків» є запровадження системи платності з боку іноземних фірм, що запрошують українських емігрантів з метою працевлаштування. У даному випадку розмір оплати повинен включати величину людського капіталу, обчислену на основі врахування терміну трудової діяльності (до моменту досягнення особою пенсійного віку), щорічного прибутку особи, яка емігрує, дисконтуючи його за показником відсоткової ставки по кредитах.

Кожна країна, включена у світовий міграційний процес, використовує правові форми та організаційні інструменти, спрямовані на захист інтересів трудоемігрантів за кордоном. Щодо України, то вона перебуває на етапі становлення міжнародних економічних відносин щодо управління трудовою еміграцією. Зокрема, на міжнародному рівні підписано дво- та багатосторонні угоди про співробітництво у сфері трудової міграції. Але на основі використання розрізаних інструментів, що їх застосовує та чи інша країна для забезпечення захисту інтересів своїх трудоемігрантів, виникає потреба у формуванні цілісної, взаємозалежної, уніфікованої системи забезпечення інтересів трудоемігрантів, яка підлягала б контролю з боку міжнародних організацій. Для гарантування переходу в міжнародне правове поле управління трудоеміграційними процесами нагальною необхідністю стає ратифікація Україною міжнародних конвенцій (Конвенцій МОП № 97 «Про працівників-мігрантів» (1949 р.) і № 143 «Про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-

мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення» (1975 р.)) щодо забезпечення міждержавної трудової міграції, а також розробка та прийняття Верховною Радою України Закону «Про міграцію».

У аспекті формування міжнародних економічних відносин управління трудовою еміграцією виникає необхідність у створенні при Державному комітеті України у справах національностей і міграції спеціальної структури — *Служби трудової еміграції і соціальної підтримки трудоемігрантів*. Така державна структура повинна займатися посередницькою діяльністю з найму українських громадян для працевлаштування за кордоном і відповідати за забезпечення їх інтересів на міжнародних ринках праці. Зокрема, проводити оперативний аналіз кількісних і якісних змін трудоеміграційних потоків та їх контроль, тобто здійснювати моніторинг трудоеміграційних процесів, забезпечувати потенційних емігрантів необхідною інформацією шляхом надання консультаційних послуг. Не дивлячись на те, що більшість українських громадян знають труднощі при виїзді за кордон, тільки незначна їх частина звертається за допомогою до юристів і різних консультаційних служб. До того ж ті емігранти, які вдаються до юридичної допомоги, здійснюють це, в основному, через приватних юристів. Варто зазначити, що нині в Україні більша частина сфери зарубіжного працевлаштування обслуговується приватними і комерційними секторами, а роль державних служб та структур є незначною. Однак, на Заході ця сфера знаходиться, в основному, під контролем держави.

Процес ажіотажного створення посередницьких організацій, який останнім часом розгорнувся, як правило, на тлі комерційної або будь-якої іншої основної діяльності, має свої позитивні й негативні риси. До позитивних відноситься те, що функціонування таких структур певною мірою стимулює і розширює присутність України на

міжнародних ринках праці. До негативних — стихійний характер створення і функціонування подібних служб. Наприклад, серед них практично відсутня будь-яка спеціалізація. Зокрема, спеціалізація за професійною ознакою могла б дати свої позитивні результати, особливо у випадку працевлаштування висококваліфікованих спеціалістів у різних галузях, полегшуючи їх пошук і відбір. Новим моментом у здійсненні управління трудовою еміграцією з України може стати також цілеспрямована організація Службою трудової еміграції та соціальної підтримки трудоемігрантів (надалі Служба — прим. авт.) виїзду на роботу за кордон представників масових професій, що не користуються попитом на українському ринку праці.

Окрім професійної, Служба повинна здійснювати і географічну диверсифікацію, що обумовлює зменшення залежності країни-донора від змін економічної кон'юнктури в країнах-реципієнтах. З цією метою необхідно заохочувати створення агенств із працевлаштування, які б обслуговували «нові» географічні зони. Окрім цього, Служба повинна здійснювати регулювання оплати за посередницькі послуги із працевлаштування, встановлюючи диференційовані ставки, які залежатимуть від рівня заробітної плати трудоемігрантів у країнах-реципієнтах.

На основі збору статистичної інформації про еміграційні потоки робочої сили запропонована структура може вносити пропозиції про скорочення підготовки кадрів за рядом спеціальностей, підготовка за якими є надлишковою для національного ринку праці. Оскільки нині спостерігається нерівномірний виїзд українських громадян за кордон з метою працевлаштування, то важливим напрямком діяльності Служби є гармонізація трудоеміграційних потоків у регіональному аспекті.

Одним із завдань запропонованої Служби могло б бути надання консалтингових послуг реемігрантам у сфері організації малого біз-

несу. Також з метою стимулювання розвитку підприємницької діяльності необхідно здійснювати диференційовану податкову політику стосовно даної категорії громадян. Окрім цього, законодавством України необхідно передбачити для трудоемігрантів пріоритетний режим придбання земельних ділянок під будівництво промислових об'єктів та індивідуальну забудову.

З метою забезпечення соціального захисту та підтримки українського товаровиробника Служба повинна звертатися із пропозиціями щодо удосконалення митної політики, важелями якої могли б стати пільгові митні тарифи на ввезення в Україну реемігрантами чітко визначеного переліку інвестиційних товарів, які будуть засобами виробництва фірм, заснованих реемігрантами.

Таким чином, удосконалення української системи управління трудовою еміграцією має бути спрямоване на: досягнення балансу між попитом і пропозицією робочої сили на внутрішньому ринку праці, запобігання масовому безробіттю, забезпечення раціональної структури зайнятості, стримування нелегальної еміграції, збереження висококваліфікованого працересурсного потенціалу, забезпечення надійного соціального захисту трудоемігрантів і водночас суттєве поповнення бюджету України. Від рівня розвитку системи управління трудовою еміграцією залежатиме визнання і престиж України у світі та її повноцінне входження у міжнародний ринок праці. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Амоша А., Новікова О. Тенденції розвитку соціально-трудомих відносин в Україні // Вісник

ТАНГ. — Тернопіль: Економічна думка. — 2001. — №18-1. — С.22-26.

2. Гнибіденко І. Проблеми трудової міграції в Україні та їх вирішення // Економіка України. — 2001. — №4. — С. 19-22.

3. Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е.М. Лібанової, О.В. Позняка. — К.: РВПС України НАН України, 2002. — 206 с.

4. Мельник С. Мотивація населення України до міждержавної трудової міграції // Україна: аспекти праці. — 2002. — №1. — С. 42-46.

5. Петрова Т. Міграція населення як фактор пропозиції робочої сили на ринках праці України // Україна: аспекти праці. — 1997. — № 6. — С. 42-45.

6. Статистичний щорічник України за 2000 рік // Держкомстат України. — 2001. — 598 с.

7. Україна. Президент. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році». — К., 2001. — 404 с.

8. Україна. Президент. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році». — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002. — 412с.

9. Форма №1-ТМ (трудова міграція). Статистична звітність Державного центру зайнятості за 1996-2002 рр.

*Наталка ГУЛЕЙ,
науковий пошукач, викладач
Тернопільського комерційного
технікуму*

«Четверта хвиля» еміграції з Тернопілля

Розвиток ринкових відносин в Україні, кризовий стан економіки, низька заробітна плата, масове безробіття, відносна відкритість кордонів та зняття обмежень щодо закордонних поїздок громадян, зумовили активізацію міждержавних переміщень населення, в першу чергу — працездатного віку.

Трудові зовнішні переміщення громадян України здійснюються переважно під виглядом туристичних поїздок і носять нелегальний характер. Означених «туристів» за відомостями Міністерства з туризму буває до 3-4 млн. щороку. Саме їх розглядають як основну складову нелегального міждержавного перегрупування робочої сили [4:43].

Вірогідних статистичних даних щодо спрямування основних потоків еміграції, чисельності за-

робітчан, їхнього вікового, статевого, професійно-кваліфікаційного складу, сфери діяльності на даний час в Україні немає. Так, за різними даними на заробітках перебуває 5-7 млн. українців, що становить приблизно 20% працездатного населення країни. З'ясовується, наші земляки, які працюють за кордоном, заробляють більше, ніж усі українці, які проживають на Батьківщині. Нехай кожного місяця один заробітчанин відкладе і передасть додому 100 євро, тоді за рік цих 5 млн. українців передають додому 6 млрд. євро. Це при тому, що, як правило, грошей відкладається і передається більше адже зарплати, навіть у нелегалів є вищі, а живуть заробітчани дуже скромно, заощаджуючи практично на всьому [2:10-11].

Мешканці Тернопільської області не залишилися осторонь цього явища. Рівень безробіття на Тернопілля — один з найвищих в Україні. Станом на 1 жовтня 2002 року він становить 41346 (Тернопіль — 10218, Збаразький район — 4349, Крем'янецький район — 3750, Буцацький район — 3295) [5:3].

За даними обласного центру зайнятості на закордонних заробітках перебуває більше 20 тисяч сільських мешканців або 6,33 відсотка працюючого населення, в тому числі 11925 чоловіків та 8170 жінок.

У більшості районів, крім Збаразького й Тернопільського переважає еміграція чоловіків, що особливо помітно у Монастириському (70,4%), Буцацькому (68,7%), Крем'янецькому (66,6%) та в деяких інших районах. Села з найбільшими обсягами еміграції відрізняються між собою чисельністю жителів, у тому числі працездатних, віддаленістю від промислових центрів, рівнем впровадження нових умов господарювання [3:20; 21].

Виїзди за кордон з переважною більшістю сіл та міст Тернопільської області є різновекторними. Наші країни, прагнучи заробити пристойні гроші, зуміли досягнути найвіддаленіших закутків світу, а саме: Польща — 30,8%, Італія — 21,1%, Росія — 13,3%, Португалія — 12%. Іспанія — 5,1%, Чехія — 4,2%, США — 2,6%, Німеччина — 2,5%, Греція — 2,4%, Англія — 1,8%, Ізраїль — 1%, Канада — 0,7%, Фран-

ція — 0,4%. Таким чином, 86,5% трудових емігрантів припадає лише на 6 країн (Польща, Італія, Росія, Португалія, Іспанія, Чехія).

Заробітчани частіше виїжджають у країни з відносно сприятливими умовами: у Росію, де не потрібно візи, а також у Польщу, хоча з 1 жовтня 2003 року там введений візовий режим. Важливим для емігрантів є також невелика вартість проїзду та відсутність мовного бар'єру. У Росію наші земляки виїжджають найчастіше на роботу будівельників, водіїв і кондукторів міського транспорту, де виграш у зарплаті суттєвий: у перших — у 7–10 разів, а у других і третіх — в 3,5 разів більше ніж в Україні.

Аналіз соціального опитування показує, що заробітна плата працівників залежить від віку й досвіду роботи. Найбільший рівень заробітку зустрічається у віковій групі до 35 років і, навпаки, найнижчий — у працівників старших 50 років. Заробітна плата не залежить від стажу роботи, до того ж терміни роботи емігрантів у Росії відносно невеликі, що дає об'єктивну оцінку динаміки заробітку неможливо. Згідно з відповідями респондентів заробітна плата не залежить від рівня освіти, оскільки більшість емігрантів працює в Росії не за фахом. Проте, навіть ті, що обіймають керівні посади (майстер, начальник дільниці тощо) і мають вищу освіту, отримують зарплату таку саму, і навіть нижчу від некваліфікованих працівників. Окрім того, робітники часто працюють понад норму і їхній заробіток у цьому разі вищий [6:27-29], а саме:

- у Португалії дещо лояльніше ставлення місцевих властей до заробітчани;

- Італія та Іспанія приваблюють наших співвітчизників не лише відносно пристойним рівнем заробітків, але й високими шансами щодо отримання візи. Практика свідчить, що заробітчани з Тернопільської та Львівської областей — дуже працьовиті, мають рішучі наміри і погоджуються на будь-яку роботу [3:30].

Певне знайомство з ситуацією, розмови з заробітчанами свідчать, що італійський ринок, принаймі у Римі, починає насичуватись дешевою робочою силою. Попит на хатніх робітниць та доглядальниць хворих падає разом із платнею. На відомій римській площі «Мадонна на горі» з ранку до вечора сидять безробітні жінки, очікуючи якоїсь вістки чи адреси від агента. Нерідко нелегальним заробітчанкам доводиться приймати допомогу від католицьких харитативних організацій, обідати в церковних їдальнях, де годують тисячі бездомних людей з усього світу. Там емігрант отримує й моральну підтримку [1:5].

Для більшості районів Тернопілля (11 з 17) пріоритетною країною виїзду є Польща, для решти — Італія.

Розглядаючи статевий склад заробітчани, можна зробити висновок, що в еміграційних потоках переважають чоловіки за винятком Греції, Італії та Ізраїлю, де жіноча частка складає, відповідно — 81,3, 78,6 та 59,8% від усіх емігрантів.

Для повноти висвітлення питання про еміграцію населення з Тернопільської області необхідно визначити віковий склад заробітчани, який становить 30–39 та 40–49 років серед чоловіків і 30–39 серед жінок.

Найвищий рівень трудової еміграції серед чоловіків спостерігається у таких селах: Молохів, Бережанського району; Семенів, Тербовлянського району; Крутилів, Гусятинського району; Бакоти, Крем'янецького району; Шутроминці, Заліщицького району.

Серед жінок у селах: Зелена Чортківського району; Волиця Підгаєцького району; Кам'янка Тербовлянського району; Лазарівка Монастирського району [3:34].

Трудова еміграція є об'єктивним чинником українського сьогодення. Тернопільську область, за даними Міністерства праці та соціальної політики України, а також Тернопільського обласного центру зайнятості, можна вважати середньостатистичною щодо заробітчаниства.

Трудові зовнішні переміщення мають і позитивні і негативні нас-

лідки. Еміграція зменшила рівень безробіття на ринку праці Тернопільщини та України в цілому, прискорила формування середньодостатнього суспільного прошарку, відкрила можливості для придбання житла, фінансування навчання дітей у навчальних закладах.

Трагедією є те, що закордонні заробітки часто руйнують сім'ї. Кожен четвертий додому не повертається і залишається жити в країні з вищим рівнем проживання.

Поширення інфекцій та венеричних захворювань, втрата працездатності внаслідок травматизму і неможливості отримання кваліфікованої медичної допомоги, елементарне незнання чужоземного законодавства, внаслідок якого наші країни потрапляють за ґрати, летальні випадки, а також порушення норм суспільної моралі — це неповний перелік негативів, які переслідують наших людей за кордоном.

Отже, щоб зупинити процес еміграції, державним органам влади необхідно вжити наступні заходи:

- підвищити заробітну плату;
- забезпечити належний соціальний захист населення;
- створити ефективну роботу служб зайнятості;
- збільшити кількість робочих місць.

Ці, а також низка інших заходів, сприяли б зменшенню числа бажаних виїхати за межі України у пошуках кращого життя. Кваліфікована робоча сила залишатиметься в Україні і працюватиме в її соціально-економічній та культурній сферах. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Гудзик К. Україна — Італія: «нелегальний» облік стилями життя // День. — 2001 — червень — №97. — 8 с.
2. Сончак Р. Економіка України в руках заробітчани // До світла — 2004 — лютий — №2 — 58 с.
3. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти — Тернопіль, 2002 — 52 с.
4. Петрова Т. Міграція населення як фактор позиції робочої сили на ринку праці України // Україна аспекти праці — 1998. — №6.
5. Ринок праці Тернопілля // Ринок праці — 2002. — серпень — 8 с.
6. Халлюк А. Соціально-економічні аспекти тимчасової трудової міграції із України до Росії // Україна : аспекти праці. — 1999. — №4.

*Йосип СВИНКО,
кандидат геолого-мінералогічних наук,
професор, завідувач кафедри фізичної
географії Тернопільського державного педагогіч-
ного університету ім. Володимира Гнатюка*

На допомогу збирачам відомостей про нову хвилю еміграції з України

Як засвідчують останні події, великого розмаху набрала новітня еміграція з України. Тернопілля в цих процесах, на жаль, відіграє одну з перших ролей. Крім того, важелів до її зменшення не застосовують, навпаки виникають підстави для тверджень про зворотне.

Разом з тим, діє ще одна особливість: новітні українські емігранти у країнах поселення не мають майже ніяких прав та соціальних гарантій. Також їхнє повернення додому на Батьківщину не пере-

дбається ніякими законодавчими механізмами.

Отож, щоб вплинути на стихійну дійсність сучасної трудоєміграції з України, на мою думку, передусім потрібно починати з визначення кількості наших громадян, які перебувають зараз за кордоном. З цією метою можна використати типову таблицю для збирання відомостей про кількість емігрантів з села (містечка, міста).

Ця таблиця складається з двох частин: «тих, що періодично виїжд-

жають на заробітки»; «виїхали на постійне проживання» (ред. — за зразок подаємо другу частину).

Її розмножують і поширюють у кожному селі (селищі, містечку) всіх регіонів України й, зокрема, Тернопільської області. Зібрані відомості обов'язково завіряються підписом голови сільської (селищної, міської, районної) ради та печаткою. Вона може заповнюватись волонтерами під час передвиборчої кампанії або представниками місцевих осередків «Просвіти» тощо. Потік заповнених таблиць направляється в єдине русло (місце), скажімо Тернопільське відділення «Української взаємодопомоги» чи обласну організацію «Просвіти». Так можна отримати реальні цифри нашої дійсності на шляху до омріяної державності. ■

Виїхали на постійне проживання

	Країна	Загальне число	У тому числі				Діти до 16 років	Сімейний стан
			Чоловіків		Жінок			
			до 40 років	старші 40 років	до 40 років	старші 40 років		
1	Канада							
2	США							
3	інша країна Американського континенту							
4	Австралія							
5	Європа (вказати країну)							
6	Азія (вказати країну)							
7	Африка (вказати країну)							

Підпис голови сільської (селищної, міської, районної) ради

«___» _____ 200__ р.

М.П.

Діяльність «Просвіти» завжди ґрунтується на високих принципах народної моралі, справедливості, чесності, порядності, доброти та любові як основи розвитку суспільства. Коли ці принципи грубо порушувалися, це викликало всенародне обурення і загальний спротив проти брехні та несправедливості.

Саме боротьба проти фальші, несправедливості й брехливого нахабства владомощців були в основі Помаранчевої революції. Просвітяни України постали найактивнішими організаторами й учасниками Революції на всіх майданах України.

Не дивлячись на цей вагомий внесок, нова влада не зважила на наші пропозиції і не взяла — жодного просвітянина! — до виконавчих структур.

Вийшло так, як завжди, — одні працюють, не покладаючи рук, не шкодуючи ні життя, ні здоров'я, а інші користуються ужином.

Виконуючи статутні завдання, протягом десятиліть просвітяни словом і ділом формують у нашого народу національну свідомість, національну гідність, невтомно працюють на справу українського національного відродження, завжди в перших лавах борців за волю України, за українські ідеали. Нам випали нелегкі часи: вже після проголошення та становлення Української держави владу захопили спритні пройдисвіти.

Саме у таких екстремальних умовах «Просвіті» доводиться не працювати, а боротися за українство. Просвітяни не сиділи, склавши руки, а в межах можливого вели просвітницьку роботу, протестували проти кучмівського «беспределу», проводили мітинги, пікети, заявляючи про свої громадянські вимоги, а з найболючіших питань організували конференції, «круглі столи», де намагалися силою інтелекту, силою української ідеї пробити панцир українофобів.

У «Просвіті» виокреслилися цілі напрямки діяльності, стали постійними програми «Українська мова — державна мова», «Малі міста України», «Шляхами героїчної слави українського народу».

У 2004 році особливо ускладнилася ситуація із функціонуванням державної української мови у зв'язку з ратифікацією Верховною Радою України Європейської Хартії регіональних мов. Аби захистити мову титульної нації, запобігти продовженню асиміляції українців, «Просвіта» підключилася до Всеєвропейського руху «За Європу без асиміляції».

До VII з'їзду «Просвіти»

*Микола НЕСТЕРЧУК,
відповідальний секретар ВУТ «Просвіта»
імені Тараса Шевченка*

Любов до України — основа роботи «Просвіти»

Товариство «Просвіта» постійно працює з дітьми та молоддю. Із цією метою проводиться низка літературно-мистецьких конкурсів: «Я гордий тим, що українець зроду» (з нинішнього року — «Диво калинове» імені Дмитра Білоуса), конкурс серед юних шанувальників Т. Шевченка «Шевченко у моєму серці», конкурси читців класичної та сучасної поезії «Художня палітра українського слова», «Свято Миколая».

Необхідно відзначити, що в зрусифікованому Донецьку щорічно під опікою «Просвіти» проходить Всеукраїнський юнацький конкурс української пісні, танцю, музики та образотворчого мистецтва «Джерело талантів».

Триває робота з пропаганди кращих зразків народної культури, організуються етнографічні свята зимового, весняного, літнього циклів.

Проведено три Всеукраїнські фестивалі художніх колективів «Просвіти» із ключовими дійствами в Києві, із врученням переможцям дипломів та цінних подарунків лауреатам.

Шевченко, його творчість, його життя — святі для просвітян. Більшість просвітницьких заходів проходить під гаслом Шевченкових заповітів, які ми пам'ятаємо не лише в ювілейні дні.

У 70-ту річницю штучного Голодомору-33 в Україні проводилася в 2004 р. значна просвітницька робота. Заходи мали не тільки увічнити трагічне минуле, а, насамперед, застерегти людей від тоталітарних режимів.

Просвітянські заходи — це не просто рядове вшанування чи відзначення дати чи ювілею. Це публічне відстоювання українського світогляду, української національної ідеї, української справи.

У заходах беруть участь кращі інтелектуальні, національно-патріотичні сили України, зокрема політики, вчені, митці,

громадські діячі. Зрозуміло, що ці дійства впливають на людей і формують національну свідомість, їх чекають переповнені київські зали, де вони відбуваються, а це — Український дім, Будинок вчителя, Театр оперети.

Це і є наша методика проведення національно-просвітницької роботи, яку ми наочно й на високому організаційному рівні демонструємо з кожним заходом: дивись, думай і працюй!

Велике значення для національно-просвітницької роботи має друковане слово. Сьогодні в регіонах України видається 18 періодичних видань.

Користуються популярністю газети «Сіверщина» (Чернігів), «Журавлик» (Харків), «Аркасова вулиця» (Миколаїв), журнали «Бахмутський шлях» (Луганськ), «Українська ластівка» (Чернівці), «Кримська світлиця» та інші.

Необхідно шукати можливе нарощування потужностей нашого впливу через друковане слово на людей.

Кожен захід висвітлюють засоби масової інформації творчими силами національно свідомих журналістів, справжніх патріотів.

Нам допомагає славний «Голос Києва» Київської телерадіокомпанії і його керівник інформаційного блоку Василь Мандзюк із цілою командою журналістів: Людмила Дяченко, Тетяна Яковенко, Валентина Ковпак несуть людям слово Правди, Добра і Любові.

Центральне правління веде надзвичайно активну просвітницьку роботу. Камертоном діяльності завжди є голова «Просвіти» Павло Мовчан, який багато робить як письменник-просвітянин. У 2004 році на основі авторської передачі «Витоки», що звучала на Національному радіо, побачила світ книжка «Витоки» про історію роду і краю, історію традицій та вірувань. А ще було передне слово до книги

«Духовна велич України», вступне слово до нового видання «Кобзаря» в оформленні художника В. Гарбуза, сотні виступів у ЗМІ, трудових колективах, на конференціях, «круглих столах» та просвітницьких вечорах.

Плідно трудиться на просвітницькій ниві професор, заслужений діяч науки і техніки України, письменник Іван Ющук. Він автор підручників з української мови для 5, 6, 7, 8, 9 класів. Веде авторську програму на національному радіо «Мова про мову», на УТ-1 програма «Наша мова». У 2003 р. вийшла його книга «Мова наша українська».

Постійно звучить пристрасне слово борця за українську мову Анатолія Погрібного. Надзвичайної популярності набули його публіцистичні книги «По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле» (2001), «Раз ми є, то де ж ми» (2003), «Поклик дужого чину» (2004).

Активно працюють члени правління Олександр Пономарів, Любов Голота, Ярема Гоян, Василь Клічак, Микола Буравський, Василь Герасименко. Кожен має свою ділянку роботи.

Незважаючи на складні умови, багато обласних об'єднань «Просвіти» проводять значну національно-просвітницьку робо-

ту. Серед них Івано-Франківське, Луганське, Львівське, Полтавське, Харківське, Чернігівське, Чернівецьке обласні об'єднання. Перш за все вони проводять діяльність, спрямовану на організаційне зміцнення всіх структур «Просвіти», насамперед, — первинних осередків.

В областях знаходять можливість здійснювати видавничу справу, що значно підвищує ефективність національно-просвітницької діяльності. Об'єднання активно долучаються до проведення Всеукраїнських конкурсів та фестивалів.

Готуючись до чергового VII з'їзду «Просвіти», який відбудеться 22 квітня ц.

Великий Тернополянин: два роки без ІГОРА ҐЕРЕТИ

У суспільній свідомості чомусь викарбувалося неписане правило, що людину починають цінувати після життя. Така дійсність і щодо — Ігора Ґерети. Як його не стало, одна з тернопільських газет нарекла цю непересічну людину: великим тернополянином. З такими словами важко не погодитися. Уже два роки як Ігора Ґерету не зустрінеш на ошатних зелених вулицях Тернополя. Отож, чому оцей кремезний чоловік отримав таке високе народне звання піде мова далі...

р. у м. Києві, особливу увагу звертаємо на роботу первинних осередків, районної та міської ланок «Просвіти». Дуже важливо залучати до «Просвіти» активних, високоосвічених національно-свідомих людей, які хочуть і можуть працювати з людьми і вести національно-просвітницьку роботу.

Пильно придивляймося до діяльності кадрів на місцях. Там, де вони будуть працювати на Україну, стояти на захисті загальнонаціональних інтересів, працювати для поліпшення життя українського народу, їм потрібно допомагати в реалізації програми «Назустріч людям». Але, якщо будуть спроби нехтувати нашими правами

і свободами, то місця таким посадовцям не повинно бути. Це ми маємо твердо і жорстко заявити: не люди для чиновника, а влада для людей, бо народ — це влада. Коли посадовець не виконуватиме волю народу, то він має або сам піти у відставку, або його «підуть». Український народ — господар цієї землі і своєї долі.

Необхідно постійно вести роботу щодо організаційного зміцнення структури «Просвіти»; залучати до лав «Просвіти» українців, які спроможні вести просвітницьку роботу; ширше практикувати безпосередні зв'язки між крайовими об'єднаннями Заходу і Сходу, Півночі та Півдня. Ук-

раїна — унітарна держава, і скріплювати єдність маємо конкретними справами; особливу увагу маємо зосередити на патріотичному вихованні молоді, бо це — основа життя і перспективи українства.

Любов до України — основа роботи «Просвіти».

Любов — це джерело життя на землі, яке маємо постійно тримати в чистоті й пити з нього наснагу для наповнення духовних сил. Історія нас навчає, що саме через відсутність патріотизму, любові до України руйнувалася наша державність у всі віки. Від любові до рідного краю все починається і нею усе вивершується. ■

Перш ніж, помандрувати стежками долі Ігора Герети, потрібно наголосити, що він залишив кілька завдань, які не встиг довершити за життя. Віриться, що вони слугуватимуть його наступникам як заповіт на шляху утвердження державності України у рідному Тернопіллі. Так — це довести до кінця справу по створенню першого археологічного парк-музею на пам'ятці європейського значення, моголинику черняхівської культури, що знаходиться в селі Чернелів-Руський неподалік Тернополя. Його довелося розкопувати ученому продовж 25 старожитних літ. І залишився лише один археологічний сезон, щоб довести багаточисельні польові дослідження до кінця, але не судилося... Далі. Відкрити (створити) академію мистецтв у Тернополі. Видати 3 монографії: з археології (про Чернелів-Руський); мистецтва (художника Андрія Наконечного); книги спогадів (пережитого з промовистою назвою «Людина»). Насамкінець — здійснити власну програму сприяння економічному відродженню Тернопільщини.

Тож... Ігор Герета народився 25 вересня 1938 року в селі Скоморохи під Тернополем у священничій родині. Батько — о. Петро Олесь Герета душпастир, а також поет і композитор, якого коріння в'ється з Козови. Мати — Євгенія з славного та давнього священничого роду о. Остапа Скоморовського, диригентка церковних хорів.

1942 року родина о. Петра Герети перебралася до села Велика Березовиця, де отець отримав нову парохію. 1955 — тут Ігор закінчив середню школу, додатково він вчився в Тернопільській

музичній школі. 1962 року — здобув вищу історичну освіту в Чернівецькому університеті. З 1963 і до кінця життя (2002) він працював на різних наукових посадах Тернопільського краєзнавчого музею (ТКМ).

Ігор Герета — став піонером вільного руху шістдесятників, зокрема був керівником Тернопільського середовища, спрямованого на повалення радянської влади в Україні й відновлення державної незалежності. Без перебільшення, зайняти свою ходу на дорозі боротьби за волю України, йому допомогло родинне виховання та образ повстанця, яким була переповнена уява юнака. За дану протирадянську діяльність у 1966 році його було засуджено до п'яти років позбавлення волі (умовно). Загалом ж, за участь в Українському дисидентському русі 1960-х Ігор Герета сплатив надзвичайно дорого: він позбавлявся науково-творчої кар'єри. До розпаду СРСР йому випало бути об'єктом поля нагляду органів радянської безпеки й партапарату в Тернополі. Проте, не зважаючи на постійні переслідування та утиски (поза лаштунками) Ігор Герета продовжував розорювати наукове й громадське поле терену.

Так, на посаді наукового працівника ТКМ, Ігор Герета виступив засновником і автором експозицій — музею-садиби Соломії Крушельницької в селі Біла Тернопільського району (1963); картинної галереї (1978; перетвореної 1991 у обласний художній музей); знищеного музею театру ім. Тараса Шевченка в Тернополі; музею-садиби Леся Курбаса в Старому Скалаті Підволочиського району (1987), боротьба за

який тривала 20 років; історико-меморіального музею політичних в'язнів (1997, у колишніх катівнях Тернопільського «КГБ»); мистецького музею приватних збірок (сучасного українського мистецтва) на вулиці Медовій у Тернополі, земельну ділянку якого після смерті Ігора Герети віддала міська рада керована Богданом Левківим під будівництво житлового будинку. Він першим підтримав ініціативу Остапа Черемшинського і став автором експозиції етнографічно-меморіального музею Володимира Гнатюка в селі Велеснів Монастирського району (1969); був співорганізатором музею-садиби патріарха Йосифа в селі Заздрість Тербовлянського району (1991).

У підбольшовицькій дійсності Ігор Герета вів рухливу громадську діяльність. 1978-го, при картинній галереї ТКМ, він заснував мистецький клуб із конспіративною назвою «Золотий вересень», що постійно блокувався окупаційною владою, та діяв до 1985-го й згодом був заборонений.

На хвилі національного відродження України 1988–1991 років Ігор Герета в Тернополі виступив співтворцем першої опозиційної організації «Тернове поле» (1988), Товариств: української мови ім. Тараса Шевченка (1988, тепер — «Просвіта»), «Меморіалу» ім. Василя Стуса (1989); Всеукраїнського об'єднання Народного Руху України (Тернопіль, 1989); створив Інститут національного відродження України (Тернопіль, 23.03.1991). Даліше, продовжуючи утвердження незалежності Батьківщини він утворив кафедру української культури в Тернопільській вищій духовній

симінарії (1992); ініціював створення крайової експериментальної школи мистецтв (1994), якій у другій половині 2002 року Тернопільською обласною радою присвоєно його ім'я; організував осередок наукового Товариства ім. Шевченка (1996).

У 1990–2002 роках Ігор Герета незмінно, продовж чотирьох термінів, обирався депутатом обласної ради. На становищі народного обранця він запропонував введення регіональної художньої премії ім. Михайла Бойчука (1991) і стипендій ім. Василя Барвінського (1993, для студентів музикантів з Тернопільщини, які навчаються за кордоном), Миколи Литвина (1993, студентів-бандуристів з Тернопілля) тощо. Теж йому випала довіра бути членом Президії облради, головою постійної комісії з питань духовності, культури, свободи слова та інформації (1990–1998, 2002).

Ігор Герета як археолог розкопав біля 20 та відкрив понад 100 старожитніх пам'яток України. З них найдовше досліджував згаданий могильник III–IV сторіччя н. е. в Чернелеві-Руському (виявлений 1973-го). За числом викопаних поховань (288 черняхівських, усіх на могильнику — 315, з похованнями княжої Русі та племен вельбарської культури, на археологічний сезон 2000 року). Дана пам'ятка вийшла на перше місце в Україні як найбільш досліджена, випередивши заголовковий могильник у селі Черняхів (Кагарлицький район Київської області). Серед розкопаних пам'яток на його рахунок також — кам'яна гробниця культури кулястих амфор (III тисячі років до н.е.) в селі Лучка Тернопільського району, яку музеєфікував (1996) тощо. Артефакти з Чернелева, а теж із могильника в селі Романівка Тернопільського району виявлені Ігором Геретою — виставляються на пересувній постійнодіючій Світовій (археологічній) виставці Скарбів східних готів у рамках «Готського мистецтва» Німеччини, що мандрує від 1995 року з подальшим маршрутом: Норвегія, Франція, Італія, Японія.

Ігор Герета співкладач трьох академічних монографій про археологічні пам'ятки Прикарпаття та Волині (1981–1982), «Художники Тернопільщини» (1994, часопис «Тернопіль»). Автор понад 20 історичних, науково-популярних та художніх книг, у тому числі — «Теребовля: Історико-краєзнавчий нарис» (1971, у співавторстві з В. Демченком),

«Бережани: Ілюстрований краєзнавчий нарис» (1979; 1989), «Чортків: Краєзнавчий нарис» (1985, у співавторстві з М. Гордієм), «Теребовля: Шлях крізь віки. Історико-краєзнавчий нарис» (1997), художників Івана Хворостецького (1978), Івана Марчука (1985), Ярослава Омеляна (1993). Він надрукував більше 120 розвідок і статей в енциклопедіях, збірниках та журналах України й закордону (Канада, Польща, Росія, Сербія, Словаччина). Видавець і редактор — 34 книжок ІНВУ (на кінець 1999-го).

Брав участь Ігор Герета в десятках міжнародних, всесоюзних, республіканських, місцевих, згодом і всеукраїнських конференціях з питань археології, історії, мистецтвознавства. Він провів десятки різноманітних зібрань та заходів у Тернополі. З-поміж них урочини: О. Ольжича; «Україна в II Світовій війні» (1995); Симона Петлюри (1996); «Українська Повстанська Армія» (1992; 1997); Петра Обалю (2000); митрополита Андрея Шептицького (2001)...

У 1990-х Ігор Герета почав викладати археологію та історію України й історію українського мистецтва на посаді професора в Тернопільській вищій духовній симінарії ім. патріарха Йосифа Сліпого. Розробив спецкурси навчальних дисциплін з методики археологічних досліджень і вклад видатних діячів науки і культури в історію Тернопілля, які читав на історичному факультеті Тернопільського державного педагогічного, від 2004-го національного університету ім. Володимира Гнатюка й керував Черняхівською археологічною експедицією (спільну музею з університетом як практика для студентів-істориків, 1994–2000).

Свою поезію Ігор Герета опублікував у кількох газетних та журнальних виданнях лише після здобуття Україною самостійності, які пізніше зібрав у збірочку «Скибка неба» (1997). До того ж, він був членом редакцій «Енциклопедії Тернопільщини», часопису «Тернопіль». Ігор Герета став лауреатом Всеукраїнських премій — ім. Братів Лепких (Тернопіль, 1997), ім. Вікентія Хвойки (археологічна, Київ, 2002); володар Знаку Українського фонду культури «Подвижник культури» (Київ, 1997); Заслужений діяч мистецтв України (Президент України, Київ, 1998). Він був головою секції археології Тернопільської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (від 1972), чле-

ном Національної спілки художників України (від 1993), почесним членом Всеукраїнської спілки краєзнавців (від 1996), членом Ради Тернопільського обласного товариства «Світ культури».

Від початку й до останніх днів життя Ігор Герета залишався почесним опікуном Козівської гімназії ім. Володимира Герети (від 1992) та головою Опікунської ради Тернопільської обласної експериментальної школи мистецтв.

Серце Ігора Герети зупинилося раптово й неочікувано зранку, в середу, 5 червня 2002 року вдома, на батьківському обійсті в Тернополі по вул. Глибокій. Попередній день він з донькою та онуками провів у Зарваниці, Духовному осередку Матері Божої, приймаючи сесію в студентів симінаристів та заносячи спільні молитви до Господа. Тіло його спочило на кладовищі у Великій Березовиці. Похорон, 7 червня, в п'ятницю, був велелюдний і зворушливий. Дійсно, відправляючи в останню дорогу шановану людину! Попрощатися з великим тернополянином було прийшло багато жителів міста, області та друзів із цілої України.

У 2003 році міська рада спромоглася проголосувати за присвоєння Ігореві Гереті почесного громадянина Тернополя. Але...

Віриться, що прийде час і пам'ять про Ігора Герету буде гідно поцінована в міцній Українській державі. І таки без митарств та зволікань тернопільський довгобуд — обласна бібліотека на майдані Мистецтв буде носити ім'я Ігора Герети. Адже — заслужив! Крім того, доведення її до ладу вважав своїм першочерговим завданням як депутат облради, про що зрештою і ввів окремий рядок у свою передвибірчу програму. Цілком можливо, що в майбутньому часі Тернопільський краєзнавчий музей (як провідна установа) вирішить висунути поетично-публіцистичний доробок Ігора Герети на присвоєння Національної премії України ім. Тараса Шевченка, на жаль, уже посмертно...

Й на завершення. Чудово, що така людина жила та залишила свій світлий слід. Не зламалася політично, вистояла морально, винесла на своїх плечах усі терни поскладані життям. Це — яскравий дороговказ для сьогоденної української молоді. Пам'ять про людину цінна тоді, коли наслідуються — в інших! ■

*Давній побратим — Степан Моховик
Тернопіль. 25. 09. 2004*

«Визначні постаті Тернопілля»

Біографічний збірник

Київ, Дніпро, 2003

Одним із небагатьох реальних здобутків нашої незалежності є можливість висвітлення й пошанування визначних подій та імен минулого, на які багата українська історія. Підтвердженням цьому є книга «Визначні постаті Тернопілля». Усвідомлюючи роль наших земляків в історії України, ми віддаємо їм належну шану й нагадуємо про них молодим поколінням.

Ідея укладення такої книги виникла майже одразу після заснування у 1998 році Тернопільського земляцтва в місті Києві «Тернопілля». І ми раді, що цей задум здійснився.

Основний принцип добору матеріалів — висвітлення життя й творчості тих визначних особистостей, які народилися на Тернопіллі або жили й трудилися тут, залишивши вагомий здобуток у різних сферах людської діяльності. Поступаємося нашим сусідам — рівненцям хіба що Уласом Самчуком, визначним українським письменником, дитячі та юнацькі роки якого минули на Кременеччині. Не ввійшли до нашої книги такі всесвітньо відомі постаті народжені на Тернопіллі польського поета Юліуша Словацького та ізраїльського письменника, нобелівського лауреата Агнона (Шмуель Йосиф Халеві Чачек), які належать до своїх культур.

Особливої уваги при укладанні книги ми надавали родовим гніздам — тим культурним гронам, якими рясніє українська земля і які були осередками стійкості нашого народу в часи бездержавності й творили основи національної культури й суспільного ладу.

У цій книзі вперше зібрано воєдино інформацію про видатних людей, народжених на тернопільській землі, хоч і розсіяних життям по різних країнах і континентах. У книзі зустрілися ті, хто навчався в різні роки в Тернопільській, Бережанській і Збараській гімназіях, у своїх і чужих університетах, хто уславився як митець чи вчений, церковний чи військовий діяч. Окрім спільного місця

народження усіх їх об'єднує велика любов до України. Вони всотували ідею незламного патріотизму від рідної землі, від батьків і вчителів, вони поширювали її разом із розбудовою «Просвіт», «Січей», наукових товариств і політичних партій на своїй землі й на чужині, вони виборювали цю ідею й вірили в неї. Через ГУЛАГи й емігрантські поневіряння вони донесли цю ідею до нас.

Думка професора Мінесотського університету О. Неприцького-Грановського, висловлена ним ще у 40-х роках минулого століття, так по-сучасному звучить у нинішньому політичному житті: «Без вільної України не може бути вільної Європи...». Непроминого сенсу сповнена й політологічна праця славетного вченого-фізика, професора Віденського й Празького університетів Івана Пулюя.

Спільною для багатьох наших видатних земляків є феноменальна працьовитість і різнобічність їхньої діяльності: крім професійних здобутків — культурницька, просвітня, меценатська і політична робота, а часто — надсадна праця у вихорах світових заметілей, що випадала на їхню долю. Життя цих людей гідне наслідування тепер.

Усвідомлюємо, що зібрана нами інформація далеко неповна. Недостатньо матеріалів маємо поки-що про талановитого вченого А. Музичку, письменника М. Угрину, родину І. Пулюя та багатьох інших визначних тернопольців. Тож розглядаємо цю книжку як початок, який матиме продовження.

При опрацюванні переважної більшості статей упорядники користувалися такими основними довідковими виданнями: Енциклопедія Українознавства. Тт. 1–10 (Львів, 1993–2000); Українська літературна енциклопедія. Тт. 1–3 (К., 1988–1995); Митці України. Енциклопедичний довідник (К., 1992); Довідник з історії України (К., 2001); Шевченківські лауреати 1962–2001. Енциклопедичний довідник (К., 2001); Журавлина книга: Тернопільська українська за-

хідна діаспора. Словник імен. Ч. 1 (Тернопіль, 1999); Тернопілля'95. Регіональний річник (Тернопіль, 1995); Бережанська земля. Т. 2 (Торонто, 1998); Аксіоми для нащадків (Львів, 1992); Видатні діячі України минулих століть. Меморіальний альманах (к., 2001). Решту статей підписано іменами авторів.

Висловлюємо подяку тим, хто долучився до творення цієї книги: Б. Мельничуку з Тернополя за надання матеріалів про земляків з діаспори, авторам статей про наших видатних земляків — професору В. Шендеровському, Б. Пташнику, професору УВУ (Мюнхен) Б. Єржабковій, доктору історичних наук Я. Калакурі, письменнику П. Масенку, доктору медичних наук О. Ярошу, доктору філософських наук М. Верникову, доктору мистецтвознавства Л. Кияновській, кандидату біологічних наук М. Хом'яку, кандидату хімічних наук Є. Фалендишу, кандидату мистецтвознавства О. Смоляку, кандидату мистецтвознавства Н. Костюк, Заслуженому діячеві мистецтв України М. Джинджеристому, Заслуженому працівникові культури України О. Охранчук, доценту Н. Вандзяк, першому голові тернопільського земляцтва Л. Горохівському, головному фахівцеві НАК нафтогаз України Б. Савківу.

Сердечно дякуємо членам нашого земляцтва, чия благодійна допомога уможливила появу цієї книги: М. Ратушному та М. Бородай.

Завдячуємо також директорів видавництва художньої літератури «Дніпро» В. Войтовичу та творчим працівникам за добродійну допомогу в підготовці цього видання до друку. Дякуємо нашому землякові — генеральному директорові головного поліграфічного підприємства «Поліграфкнига» М. Стамбульському за випуск цієї книги у світ. ■

*Віра Троян
Ольга Бенч*

Богдан МЕЛЬНИЧУК, старший редактор ТЕС

«Тернопільський енциклопедичний словник: погляд зблизька»

Тернопілля — перлина України, екологічно один з найчистіших її країв, який за числом особливих природно-заповідних пам'яток займає також перші місця в державі. Гори Медобори оперезують східну частину області, таять у собі надзвичайні дива: і ботанічні, і геологічні, й історичні. Віддавна вражають неповторною красою найбільші у світі гіпсові печери і другі за величиною — карстові, що неподалік села Кривче Борщівського району. Неповторну ауру має Дністровський каньйон із розмаїтою рослинністю. У Тернопільській області створено — 3 державних історико-архітектурних заповідника: Бережанський, Збаразький, Крем'янецько-Почаївський. За архітектурними спорудами Тернопільщина знову у когорті перших, а за давніми замками — 39 — цілковитий лідер.

На Тернопіллі розташовані християнські святині, пов'язані з образом появи Матері Божої — Зарваницький духовний осередок та Почаївська Свято-Успенська лавра. До того ж, за роки незалежності відреставровано, відбудовано і зведено понад сімсот храмів, більше сотні їх будуються зараз.

Славетне й минуле Тернопільського краю, який виплекав плеяду лицарів Батьківщини: Василько Тербовлянський, Дмитро Вишнівецький, Нестор Морозенко, Северин Наливайко, Мирослав Січинський тощо. Особливу сторінку в історію України вписали діячі ОУН і УПА: Ярослав Стецько, Дмитро Клячківській («Клим Савур»), Ярослав Старух («Стяг»), Дмитро Мирок («Орлик»), Осип Дяків («Горновий»), Петро Федорів («Дальнич»), Григорій Голяш («Шолом»), Мар'ян Лукасевич («Ягода»), Мартин Мізерний («Рен»), Омелян Польовий («Остап»), а також Михайлина Голіната, Марія Кизимович, Марта Пашківська, військовий генерал Павло Шандрук та інші відомі й невідомі борці.

Тернопільська земля — колиска патріарха Української Греко-Католицької церкви о. Йосипа Сліпого, натхненниці

патріарха Української Православної церкви Київського патріархату о. Володимира Романюка. Вона дала Україні та світові письменників Богдана Лепкого, Кирила Студинського, Романа Андріяшика; стрільців і співців вояцької слави Романа Купчинського, Левка Лепкого, Михайла Гайворонського; засновника Сокільського руху Павла Думку; мовознавця Василя

Сімовича, істориків Олександра Барвінського, Івана Джиджору, Мирона Кордубу, Миколу Чубатого, Ігоря Герету, психолога Олександра Кульчицького; співаків Соломію Крушельницьку, Мирослава Старицького-Скалу; композиторів Василя Барвінського, Дениса Січинського; художників Олену Кульчицьку, Ярославу Музику, Михайла Бойчука, Михайла Мороза, Якова Гніздовського, Якова Струхманчука; скульптора Михайла Парашука; фізика Івана Пулюя, Олександра Смакулу; кібернетика Ігоря Вітеняка; медика Івана Горбачевського; жіночу захисницю Олену Кисілевську; правознавця Станислава Дністрянського, етнографу Володимира Гнатюка та багатьох інших діячів науки, культури, техніки. З Тернопіллям переплетені долі Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Івана Богуна, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Устима Кармалюка, Маркіяна Шашкевича, Михайла Грушевського, Степана Бандери, Романа Шухевича — хіба всіх перелічити. Чужинців: Юліуша Словацького, Шмуеля Йосефа Агнона, Оноре де Бальзака, Гійома Левасера де Боплана, Вільгельма Габсбургів («Василя Вишиваного») тощо. Тернопільська земля, Зборівське Верхостав'я, стало основою для зародження новітніх Збройних сил Чехії та Словаччини.

Отож, давно на часі постала дилема тернопільського словника, енциклопедії для узагальнення відомостей минулого та сьогодення. Так, на пленарному засіданні однієї із сесій Тернопільської обласної ради було підтримано рішення про друк: «Тернопільського енциклопедичного словника» (ТЕС). Разом з тим, розпочалась праця над створенням краєзнавчо-довідкової книги нового типу. При підготовці ТЕС добрим радником стала «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ), з редакційною колегією якої налагоджено тісну співпрацю щодо обміну базами даних.

На меті у ТЕС — якомога ширше, розлогіше подати життя Тернопілля. Критерії

добору, пошук, джерела при підготовці гасел давали можливість удосконалювати енциклопедичний зміст даної книги. Значну увагу приділено замовчуваним фактам, персоналіям чи реаліям новітньої та недавної діб становлення Української держави. Цілком припустимо те, яке варте належного поцінування, десь опущено. Тож передбачається видання окрім запланованих трьох частин, ще й том доповнень та додатків.

Окремий наголос у рамках Тернопільського енциклопедичного словника робиться на українську діаспору, діячів якої вийшло чимало з наших теренів. Ставиться завдання про забезпечення даними її нове покоління щодо змін в області та Україні за роки незалежності. До того ж йдеться про подання життєписів визначних земляків, що волею обставин опинилися на вигнанні і внесли свою лепту в утвердження української спільноти у світах. Не обминулося водночас й представників тих народів, котрі прислужилися Україні і Тернопільщині.

На сторінках ТЕС краєзнавці отримали добру нагоду оприлюднити свої безцінні знахідки, які розкривають минуле та сучасне регіону. Разом з тим доповнюються відомості про знаних людей, відкриваються нові імена, увіковічуються українські діячі з Тернопілля незаслужено забуті, переслідувані та замовчувані радянською владою. Кожний хутірець, що зникає — то краплина у річищі держави, віддзеркалення її історії, Україна в найменших величинах.

Так, словник насичують описи: адміністративно-межові, географічно-природничі; світу тварин та рослин; населених місцин й місцевостей області; минулих, громадянсько-політичного життя, економіки, культури та інших царин діяльності людини; визначних уродженців Тернопілля, відомих осіб, творців сьогодення краю.

Таким чином, перший том «Тернопільського енциклопедичного словника», який вже надруковано, охоплює гасла за змістовною послідовністю абетки. Він складається з кличів, що починаються на літери: «А» — «Й», загальним обсягом 696 сторінок. У окремих гаслах додаються джерела.

Книга достатньо ілюстрована світлинами персоналій, місцевостей, пам'яток історії, культури чи природи, флорою та фауною тощо. Понад 24 сторінки — це тематичні кольорові вкладки, з розрахунку по 2 листки про кожний район (їх у першому томі 7), далі «Архітектура Тернопільщини», «Сакральна архітектура Тернопільщини». Сторінки чорно-білих світлин присвячені районним центрам, творчості

Посуд з розписним орнаментом

Ткацький верстак

видатних діячів культури: Михайлу Бойчукові, Ярославові Гелясу, Якову Гніздовському...

Особливо вагомий внесок у підготовку ТЕС зробили Петро Медведик, Мирослава Хмурич, Гаврило Черніхівський, Йосип Свинко, Любомира Бойцун, Єфрем Гасай, Богдан Куневич, Богдан Пиндус, Роман Матейко, Дарія Чубата, Михайло Ониськів. Усього дописувачів — понад 100.

Зауваження та пропозиції, висловлені щодо першого тому даного словника через «Український Світ» неодмінно будуть враховані при підготовці подальших томів. Наклад — 3000 примірників.

Отже, у добрий шлях тобі, «Тернопільський енциклопедичний словник»! ■

Василь Балух
Крем'янецькі мури: з пету птаха

Михайло Бенч
Від себе